

DE JODEN IN AMSTERDAM

VAN GORCUM

DR. S. WIJNBERG

Ruim drie en een halve eeuw geleden vestigden zich de eerste Joden in Amsterdam. Sindsdien hebben zij Amsterdam beïnvloed en heeft Amsterdam hen in grote mate geassimileerd.

Dr. Wijnberg onderzoekt in dit boek in hoeverre de Jood in Amsterdam in de tweede helft van de twintigste eeuw toch zijn eigen identiteit heeft behouden. Met de technieken, die hem door de sociale wetenschappen ten dienste zijn gesteld, gaat hij diep in op de houding die de Amsterdamse Jood tegenover zijn Joodse afkomst heeft. Zo probeert hij onder meer vast te stellen in welke mate de Amsterdamse Jood van heden minder Joods is dan de voorafgaande generatie en hoe Joods de volgende generatie zal zijn. Verder vraagt hij zich af, of er sprake is van een terugkeer tot het Jodendom bij de jongste generatie. Is het waar, dat meer kennis van de Joodse cultuur de Jood zelfbewuster, minder angstig en minder gevoelig voor de zogenaamde zelfhaat maakt?

Zijn er ook ongelovige Joden, die religieuze tradities volgen?

Hoe denken de Joden over de staat Israël en hoe over het anti-semitisme? De auteur legt verband tussen het feit dat bepaalde beroepen verhoudingsgewijs veel Joden aantrekken en de kennis en gevoelens van de Joden ten opzichte van hun Jood-zijn in deze beroepen.

Over de Jood en zijn houding tegenover het Jood-zijn is reeds veel geschreven, romantisch en sarcastisch, voorzien van anti-semitisch en philo-semitisch commentaar, maar zeer weinig werd objectief wetenschappelijk onderzocht. De auteur benadert deze materie nu zonder mythologie, hetgeen niet wil zeggen, dat hij een gevoelsmatige houding met het Joodse volk en Joods Amsterdam ontkent. Integendeel, naast de wetenschappelijke analyse tracht hij middelen aan te geven om de individuele Jood en de Joodse gemeenschap te helpen een gezonde en gelukkige toekomst op te bouwen, waar nu vaak onzekerheid bestaat.

Dit boek bevat het eerste onderzoek, waarin een gehele Europese Joodse gemeenschap met behulp van sociale psychologische technieken werd doorgelicht. De leesbaarheid van dit vlot geschreven boek wordt nog verhoogd, doordat de schrijver vaak historische en literaire zijpaden bewandelt.

Een boek dat de lezer een nieuwe kijk geeft op de problematiek van de Jood en de Joodse gemeenschap.

DE JODEN IN AMSTERDAM

nr. 61 uit de serie

BOUWSTENEN VOOR DE KENNIS DER MAATSCHAPPIJ

Onder redactie van DR. P. J. BOUMAN, hoogleraar te Groningen, DR. SJ. GROENMAN
en DR. M. MULDER, hoogleraren te Utrecht en DR. J. A. PONSIOEN, hoogleraar In-
stitute of Social Studies te 's-Gravenhage

DE JODEN IN AMSTERDAM

EEN STUDIE OVER VERANDERING IN HUN ATTITUDES

door

DR. S. WIJNBERG

ASSEN 1967

VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

INHOUD

Hoofdstuk 1 - Het Verleden	1
Hoofdstuk 2 - Uitgangspunten en hypothesen	8
Hoofdstuk 3 - Gelijksortige onderzoeken elders	21
Hoofdstuk 4 - Techniek van het onderzoek	37
Hoofdstuk 5 - De vragen van de Questionnaire	43
Hoofdstuk 6 - De Gevonden Gegevens (A)	52
Hoofdstuk 7 - De Gevonden Gegevens (B)	78
Hoofdstuk 8 - De Gevonden Gegevens (C)	97
Hoofdstuk 9 - De Gevonden Gegevens (D)	105
Hoofdstuk 10 - Analyse	116
Hoofdstuk 11 - De Toekomst	131
Samenvatting	139
Summary	142
Bijlage 1 - De questionnaire	145
Bijlage 2 - Introductiebrief voor het interview	164
Bijlage 3 - Toetsing van het effect van een derde klassificatie	165
Bijlage 4 - Hebreeuwse en jiddische uitdrukkingen	173
Geraadpleegde literatuur	175

I

HET VERLEDEN

„Presupponerende dan, dat men de Joden in t' landt zal toelaeten ende oock hemluijden gunnen exercitie van haere religie, treft te letten op de ordre, dije men in haer regard zall hebben te stellen. Waer in generaelijck moeten gehouden werden twee oogemercken, te weten: de welstant van de Christelijcke religie, ende de welstandt van de Politije. All wat hijer nijet jegens en strijt, behoort men de Joden te gunnen zoowel als de Christenen, om hemluijden metter daet te doen proeven de Christelijcke goedaerdicheijt”.¹

Amsterdam heeft altijd slechts aan een zijtak gelegen van de grote stroom Joden die enkele malen door het hart van Europa is getrokken². Op enkele plaatsen in het huidige Nederland hebben in de tweede helft van de Middeleeuwen Joden gewoond; tijdens de pogroms, die in het gehele Rijnland volgden op de epidemieën van de

¹ Het laatste deel van de inleiding van het door Hugo de Groot ontworpen Jodenreglement, dat overigens niet in gebruik is gesteld: „Remonstratie nopende de ordre dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslandt dijent gestelt op de Joden” – naar het manuscript in de Livraria D. Montezinos, uitgegeven en ingeleid door Dr. J. Meijer, p. 115.

² De betekenis van Amsterdam voor het wereldjodendom is door de Nederlandse Joden vaak overschat. Mokum Olf naar de eerste letter van het Hebreeuwse Amsterdam werd door de Nederlandse Joden vertaald als eerste stad (Olf is ook de eerste letter van het Hebreeuwse alfabet). Behalve dat Amsterdam enige tijd het centrum is geweest van de Hebreeuwse boekdrukkunst en enkele instituten zoals Bibliotheca Rosenthaliana wel enige vermaardheid genoten, heeft het verder nimmer gefungeerd als Joods cultuurcentrum van groot belang.

zwarte dood, werden zij uitgeroeid of verdreven¹. Amsterdam zag zijn eerste Joodse bewoners echter pas tegen het einde van de 16e eeuw, in het begin dus van zijn opbloei als eerste handelsstad van de Republiek der Zeven Provinciën.

De eerste Joden kwamen als schijnchristenen (marranen) uit Spanje, via Portugal, gevlucht. In het protestantse Amsterdam lieten zij na enige tijd het schijnkatholicisme varen. De eerste synagogedienst werd omstreeks het jaar 1600 gehouden². Een tiental jaren later³ vestigden zich naast deze Sephardische (Spaanse) Joden de eerste Askenasische (Duitse) Joden, gevolgd door de Joden uit Polen, waar in 1618 de naar Chmelnitzky genoemde progroms het keerpunt aangaven van de Joodse migratie in Europa – tot dan van West naar Oost, daarna van Oost-Europa naar het Westen –. Generaliserend uitgedrukt waren de Portugese Joden⁴, die onderling Spaans spraken, de grote zakenmensen en bekend met de West-Europese cultuur.

De hen weldra in aantal overtreffende Hoogduitse Joden spraken Jiddisch; de meesten hunner waren kleine zakenlieden of paupers. Zij kenden hun Joodse cultuur beter, de West-Europese was hun echter in meerderheid vreemd. De leden der „Joodse Natie”, zoals zij in de dagen van de republiek betiteld werden, bevonden zich in een positie⁵, die „weliswaar niet rooskleurig was, gezien het feit dat zij noch tot de kleinhandel, noch tot de ambachten werden toegelaten, doch in één opzicht belangrijk beter was dan in de meeste andere landen van Europa. Krachtens de bepaling van de Unie van Utrecht werden zij niet vervolgd, en in de bescherming van leven en have kenden de Nederlandse wetten geen onderscheid tussen Joden en Christenen”.

Zij genoten onder leiding van een college van Parnasiem een interne autonomie die zich uitstreckte over zulke verschillende gebieden als de

¹ Zie onder meer J. Zwarts: „Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland”. Zutphen 1929.

² Men leze hiervoor S. Seeligmann: „Bibliographie en Historie, bijdrage tot de geschiedenis der eerste Séphardim in Amsterdam”. Amsterdam 1927.

³ In 1635 werd de eerste Hoogduitse gemeente in Amsterdam gesticht.

⁴ Zoals de Sephardische Joden in Amsterdam in het algemeen genoemd werden.

⁵ Citaat uit het proefschrift van Dr. M. E. Bolle: „De Opheffing van de Autonomie der Kehilloth in Nederland in 1796”. Amsterdam 1960, p. 28.

armenzorg, de godsdienstige discipline, beperking der weelde, het economisch leven en de zedelijkheid.

Deze Parnasiem werden daarnaast bij menige gelegenheid door de stedelijke overheid ter verantwoording geroepen voor het gedrag van de individuele Joden. De machtsmiddelen voor de handhaving van de interne discipline waren onder meer de geldboetes en de ban. Zo was in enkele zinnen samengevat de situatie van de Joden in Amsterdam tot 1796, toen in het tweede jaar der Bataafse vrijheid na lange debatten in de Nationale Vergadering de Joden als gelijkgerechtigde burgers van de Bataafse Republiek werden toegelaten. Om nogmaals Dr. M. E. Bolle te citeren: „tegen de bedoelingen in van de meerderheid der Joden zowel als die van de niet-Joden” (stelling IV van zijn proefschrift).

Slechts een kleine minderheid van de Joodse bevolking in Amsterdam had belangstelling voor de gelijke rechten. Deze minderheid, die zich verenigd had in de patriottische club Felix Libertate, bestond uit een aantal welgestelde Joden die als kleine voorhoede in Nederland de idealen der verlichting uitdroegen, zoals zij door Mozes Mendelssohn uitgewerkt waren. Het zou nog tenminste twee generaties duren eer de meerderheid der Amsterdamse Joden hen zou volgen. Via het onderdrukken van het Jiddisch¹, het inpassen van een kerkse stijl in de synagoge² en een vaak niet zonder felle strijd afgedwongen assimilatie waren de leden van de Joodse natie in Nederland op het einde van de 19e eeuw tot Nederlanders van de Israëlitische godsdienst geëvolueerd. In globale zin geldt dat in 1800 voor de meerderheid der Joden in Amsterdam het Joodse volk de referentiegroep was, de Joodse traditie de norm; in 1900 waren dat respectievelijk het Nederlandse volk en de West-Europese civilisatie. In globale zin, want ook vóór 1800 had de West-Europese cultuur haar invloed uitgeoefend en zeker bepaalde waarde-oordelen van de Am-

¹ Men leze in het voor de lagere school bestemde geschiedenisboekje „Israel onder de Volkeren” van L. D. Staal, 3e druk, Zutphen, 1927, p. 228: „Ook Mulder, een man van groote algemeene ontwikkeling, trachtte door woord en schrift zijn broederen te beschaven. Zijn vertaling van de Pentateuch en andere bijbelboeken en van het gebedenboek had ten doel, het Joodsch-Duitsch uit school en huis te verdrijven en zijn geloofsgenooten te gewennen aan het spreken der zuivere Nederlandsche taal”.

² Zie H. Beem's „De Verdwenen Mediene” hoofdstuk 12, Amsterdam, 1950.

sterdamse Jood beïnvloed. Anderzijds waren er ook na 1900 krachten die tot handhaving van de Joodse identiteit hebben bijgedragen. Ik wil hiervan aanstippen: 1. het conserverende element van de geconcentreerde Joodse populatie met inbegrip van haar instituten en tradities, 2. tegenkrachten uit de Joodse religieuze formaties, 3. tegenkrachten uit het Joodse nationalisme (zionisme), 4. bepaalde reacties op het antisemitisme, speciaal de nazi-vervolging en 5. versterking van de Joodse bewustwording door een kleine maar gestadige immigratie van Oost-Europese Joden met een veel uitgebreidere Joodse kennis en sterkere identificatie (in zekere zin gold dit ook, zij het dan in mindere mate, voor de migratie uit bepaalde provincieplaatsen naar Amsterdam).

Bij punt 1 dient opgemerkt te worden dat niet alleen het Joodse proletariaat tot 1940 in hoofdzaak geconcentreerd bleef in bepaalde wijken¹ zoals de oude Jodenbuurt, de Transvaalbuurt en de Swammerdamstraat en omgeving, ook de kleine en grotere bourgeoisie had haar buurten in Zuid². In West, Noord en Westelijk Centrum woonden slechts kleine aantallen Joden. Verder was er een concentratie in bepaalde beroepstakken (textiel, diamant, juweliers, straathandel) en zelfs in zekere uitgangscentra: van restaurant Schiller tot bepaalde concertseries. Daarentegen hadden de krachten der assimilatie, die eerst via de liberale ideologie en het pathos der Franse revolutie de Joodse bourgeoisie hadden beroerd, nu in het socialisme het proletariaat gevonden. Tegen het einde der 19e eeuw komt het socialisme als een nieuw messianisme met een nieuwe congregatie, namelijk de vakvereniging. (Men denke hier bij voorbeeld aan de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond, waar ook de traditie van het leren nieuwe inhoud kreeg³, maar waarbij de plaats die in de traditionele studie aan de discussie over de Joodse wetten toeviel nu werd ingenomen door het commentaar leveren op de werken van de socialistische kerkvaders).

¹ Zie Dr. J. Meijer „Het Jonas Daniël Meijerplein” Amsterdam 1961, p. 27.

² Bij een van de interviews zei de geïnterviewde: „Ik was antikerks, maar vanzelfsprekend had je geen sigaar in de mond als je in de Jodenbuurt op Zaterdag langs een Synagoge liep”.

³ Men leze als anecdote M. Sluizer's „Die en die is er nog”, het hoofdstuk: „Hij las in het boek dat morgen zal zijn”.

De burgerlijke leiders der synagoge maakten het mogelijk het anti-clericale patroon van het socialisme van die dagen rechtlijnig door te voeren en het anti-nationalisme van het jonge socialisme maakte het in de regel ook anti-zionistisch¹. Kortom het socialisme kan als een van de sterkste krachten genoemd worden in de richting van de assimilatie voor de grote meerderheid van de zeer arme Joden in Amsterdam. Het lijkt bovendien wenselijk hier ook te denken aan zekere invloeden van de Dageraadkringen. Dat atheïstische tendenties van deze richting de assimilatie kunnen hebben beïnvloed is zeker niet ondenkbaar, gezien ook de relaties tussen Joden en vrijdenkers in de tweede helft der vorige eeuw.

Wie omstreeks 1930 aan de winnende hand waren kan men lezen uit E. Boekmans „Demografie van de Joden in Nederland” (1936) p. 136, op grond van de volkstelling van 1930, waar hij opmerkte dat niettegenstaande een klein Joods immigratieoverschot de Joodse groep in Nederland langzaam terugliep, vooral door de geringe huwelijksvruchtbaarheid en het gemengde huwelijk. Hoe sterk de attitudes aan het verschuiven waren valt ook aan andere indicaties te illustreren. Ik noem hier twee voorbeelden.

In menig Amsterdams gezin werd omstreeks 1930 op de Seideravond in plaats van de traditionele, tweeduizend jaar oude zegenpreuk: „Volgend jaar in Jerusalem” bij wijze van grapje gezegd: „Volgend jaar in Amsterdam”. Een van de meest populaire afdelingen van Maccabi, de Joodse sportbond, was de boksafdeling. Datgene, waarop in 1800 zeker nog was neergezien als goiem naches (plezier voor de niet-Jood) werd in 1900 om dezelfde reden (namelijk omdat het een niet-Joodse waarde was) hoog geschat.

In 1940 woonden er in Amsterdam 80.000 Joden, 10% van de totale bevolking van die stad, 60% van de Joodse bevolking in Nederland. Sinds 1870 had er een constante migratie plaats gevonden van Joden uit de provincie naar de hoofdstad, welke onder meer weer samenhang met de concentratie van de textielhandel in Amsterdam².

¹ Het socialistische zionisme heeft bij het Amsterdams Joods proletariaat zeer weinig aanhang gevonden. Zie Dr. H. Heertje: „De Diamantbewerkers van Amsterdam” – Amsterdam 1936, p. 233.

² Ook de diamantboom (Kaapse tijd) wordt als een der oorzaken van de Joodse bevolkingsaanwas in Amsterdam in de jaren zeventig genoemd. Zie Dr. J. Meijer

De betere streekverbindingen maakten de marskramer onnodig, de betere treinverbinding werkte ten voordele van de landelijke en ten nadele van de plaatselijke grossier. Ook de in de tweede helft van de 19e eeuw aangevangen dameskledingconfectie concentreerde zich in Amsterdam, alsmede het in die tijd opkomende grootwarenhuisbedrijf¹.

Hieronder volgen enkele getallen ontleend aan „De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog”, een demografische analyse².

	Sephardim	Ashkenazim
1610	400	
1674	2.500	5.000
1780	3.000	19.000

Dit zijn geschatte getallen. Men ziet hoe de Ashkenazim de Portugese Joden geheel in aantal overvleugelden, een proces dat zich sindsdien verder heeft voortgezet. Daar de twee groepen langzamerhand dezelfde economische structuur kregen, door het opkomen van rijkere families bij de Hoogduitsen en de proletarisering van de Sephardim, verdween het werkelijke onderscheid tussen beide groepen, die dan ook niet meer apart vermeld zullen worden.

Hier volgen nog enkele getallen van Joden in Amsterdam na 1800 volgens opgave van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam in bovengenoemde demografische analyse :

1849	25.156	1909	60.970
1879	40.318	1930	65.523

„Het Jonas Daniël Meijerplein” – Amsterdam 1961, p. 27. Zie ook Boekman „Demografie van de Joden in Nederland”, p. 34.

¹ Men leze hiervoor: „Au bonheur des Dames” van Mevr. A. Wolff-Gerzon – Amsterdam 1949. Bijzonder interessant is het om in dit boek te zien hoe de Joden en de Katholieken, twee minderheden dus die in Nederland omstreeks dezelfde tijd hun sociale emancipatie doormaakten, dezelfde kansen hebben benut om zich te werpen op de toen juist in een nieuwe fase komende textielhandel. Nu zijn dan ook in het in meerderheid protestantse Amsterdam de grote textielbedrijven bijna zonder uitzondering in Joodse en Katholieke handen.

² Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam – 1960.

In 1941 gaven zich in Amsterdam 79.410 Joden als zodanig op bij de bezettingsautoriteiten. Het verschil tussen dit getal en dat van 1930 is terug te brengen op a) de principieel onkerkelijke Joden, die zich niet als leden van een Joods kerkgenootschap bij de volkstelling opgaven, maar wel onder de nazi-wetgeving vielen en b) de refugiés uit Midden-Europa, die in de jaren dertig uit de door Hitler beheerste gebieden waren uitgeweken. Van deze $\pm$ 80.000 Joden bleken er 14.000 de oorlog te hebben overleefd¹. Deze groep, die in grote meerderheid reeds generaties lang verblijf houdt in haar woonland, een assimilatieproces van anderhalve eeuw achter de rug heeft en gezamenlijk een Jodenvervolging heeft doorgemaakt, is wat haar Joodse ervaringen betreft betrekkelijk homogeen. Deze feiten maken haar bijzonder geschikt om te dienen als onderwerp van een van de eerste uitgebreide onderzoeken door middel van een representatieve steekproef van een gehele Joodse gemeenschap².

¹ Onderstaande tabel geeft enig inzicht van de wijze waarop de Amsterdamse Joden de oorlog hebben overleefd. Het betreft hier een vraag uit de questionnaire, (zie bijlage 1, vraag 56).

			%
Bent U tijdens de oorlog ondergedoken geweest? ja	107	-	46
Bent U in een kamp geweest? Zo ja, welk kamp?			
vernietigings	14	-	6
of ander (Bergen-Belsen, Theresienstadt, Westerbork)	44	-	20
Indien U de oorlog heeft doorgebracht buiten het door Duitsland bezette gebied, was U hier reeds vóór of tijdens de Meidagen 1940?	11	-	5
of bent U tijdens de oorlog ontsnapt naar dit gebied?	5	-	2
of viel U in een van de categorieën die bij het nazi-systeem nog niet voor deportatie in aanmerking kwamen?	50	-	21

² Bij enkele grotere Joodse gemeenschappen met een Joodse massa die veel korter in het land van vestiging verblijven is men op dit moment wel in staat van voorbereiding voor een dergelijk onderzoek. Onder meer Claude Levy, Parijs, voor Frankrijk, speciaal de Algerijnse Joodse immigratie van de laatste jaren; Prof. Fred. Massarik, Los Angeles, voor de Verenigde Staten; Dr. Ernest Krausz, Londen voor Groot-Brittannië. Verder een groot project van Prof. S. Herman, Jerusalem over Joodse identiteit in Israël en verschillende landen in de diaspora. (Mededeling op de „Second Scholars' Conference on Jewish Life in Contemporary Europe”, Brussel 1967).

2

UITGANGSPUNTEN EN HYPOTHESEN

Hier ein Stuhl, da ein Stuhl
und wir immer dazwischen.

*Kurt Tucholsky*¹

Tijdens de nazi-vervolging werd ruim 80 procent der Joodse bevolking van Amsterdam vermoord. De overgeblevenen hebben na 1945 de meeste vooroorlogse Joodse maatschappelijke instituten weer opgebouwd; van jeugdverenigingen tot tehuizen voor ouden van dagen.

De meeste politieke, kerkelijke en sociale organisaties functioneren weer. De voor de hand liggende vraag is in hoeverre de individuele Amsterdamse Jood nu een meer of minder specifiek Joods gedrag vertoont dan zijn groepsgeenoot van een generatie terug. Hierover zijn tegengestelde hypothesen mogelijk. Dit blijkt onder meer uit een discussie die in de zomer van 1963 plaats had in het Nieuw Israëlietisch Weekblad (N.I.W.). In deze discussie voorspelden Gerstenveld en Mossel de spoedige ondergang van de Amsterdamse Joodse gemeenschap, mede veroorzaakt door de voortdurend verminderende kennis en belangstelling der huidige Amsterdamse Joden.

Anderzijds beweerde onder meer Eyl dat een uitdaging als de Jodenvervolging en haar gevolgen zoals die zich manifesteren in het huidige Amsterdam zeker tot een intensivering van het Joodse bewustzijn zou kunnen leiden en (volgens Kopuit) reeds geleid heeft, onder meer tot uiting komend in het, vergeleken met voor de oorlog, relatief verhoogde synagogebezoek.

¹ uit „Zwischen Gestern und Morgen“, Eine Auswahl aus seinen Schriften und Gedichten. Hamburg, 1952, p. 25.

Op wetenschappelijk terrein zijn over dit onderwerp twee sociologische scripties verschenen, te weten in 1954 van de Amerikaan Rivkin „Jews and Judaism in Postwar Amsterdam” en van Dra. R. Kats „Een groep is klein geworden”, een analyse van de situatie der Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog – 1960¹.

Beiden komen tot weinig optimistische conclusies wat de toekomst van de Joodse gemeenschap in Amsterdam, respectievelijk Nederland betreft. Rivkin ziet het door hem waargenomen gebrek aan belangstelling van de individuele Amsterdamse Jood voor het wel en wee van de Amsterdamse Joodse gemeenschap vooral veroorzaakt door fouten der Joodse leiders in Nederland; de leiders van het grootste kerkgenootschap zouden geen alternatief bieden voor de door hen uitgedragen strenge orthodoxe levenshouding en de leiders van de Nederlandse Zionisten Bond zouden geen alternatief bieden naast de onmiddellijke emigratie naar Israël.

Mejuffrouw Kats heeft haar analyse geconcentreerd op het probleem hoe deze minderheidsgroep heeft gereageerd op de extreme verkleining van het aantal van haar leden. De decimering door de nazi-vervolgving heeft volgens haar het potentieel der groep uitermate verzwakt.

Deze conclusie lijkt redelijk, vooral waar zij wijst op het gebrek aan leiders, de daaruit volgende cumulatie van functies en moeilijkheden voor het in stand houden van het Joodse groepsleven. Anderzijds geldt dit alles nog meer voor de provincie dan voor Amsterdam; en juist in de provincie blijkt volgens haar, dat vaak door de versterking der informele banden in vele opzichten een intensiever groepsleven aanwezig is dan in Amsterdam. Hoe dit ook zij, noch bij discussies in het Nieuw Israëlietisch Weekblad, noch bij stellingen die op discussieavonden van Joodse organisaties over dit onderwerp werden verdedigd, noch bij de bovenvermelde studies werden de meningen gegrond op exact kwantitatief onderzoek.

Onze eerste taak bij deze studie is dan ook om op zo exact mogelijke wijze vast te stellen in hoeverre de leden der Amsterdams Joodse groep zich onderscheiden van de voorafgaande generatie in specifiek Joodse levenswijze, hun attitudes betreffende hun Jood-zijn

¹ Op de door beide onderzoekers gebruikte techniek komen wij terug in hoofdstuk 3.

na te gaan en de krachten te bepalen, die deze levenswijze en attitudes beïnvloeden.

Op een meer theoretisch niveau zijn wij daarbij uitgegaan van het begrip „marginale mens”. Het lijkt ons juist om de keuze van dit begrip te verantwoorden. Zoals wij in hoofdstuk 3 nader zullen aantonen is tot nu toe bij sociaalwetenschappelijke onderzoeken over de Jood in de moderne Westerse maatschappij praktisch alle aandacht gevallen op zijn verhouding tot de niet-Joodse meerderheid en in veel mindere mate op zijn contacten met de Joodse minderheidsgroep. Juist door de actualiteit van het antisemitisme kwam de betekenis van een Joodse groepsbinding en culturele traditie nogal in het gedrang: de antisemieten immers beschouwden de Joodse cultuur natuurlijk alleen maar negatief; sommige bestrijders van het antisemitisme echter wensten de Jood zozeer gelijk aan de anderen te maken, dat zij in hun enthousiasme hem het liefst het recht op een eigen verleden, heden en toekomst zouden willen ontnemen. Het is een probleem dat ligt op het terrein van de culturele pluraliteit. Men zou de Jood die actief deelneemt aan de Joodse tradities kunnen vergelijken met de Fries, afgezien van zijn geografische concentratie; naast een deelname aan de Nederlandse cultuur eist hij een eigen cultuurgebied. Meent men op analoge wijze dat er sprake is van b.v. een West-Europees cultuurpatroon, waarbinnen zich de verschillende nationale culturen verenigen, dan is hier eveneens sprake van een culturele pluraliteit, die men zegt op prijs te stellen en die men, ondanks voortgaande Europese integratie wil blijven handhaven. Binnen de verschillende landen treft men dan wederom een dergelijke culturele pluraliteit aan, waarvan de Joodse cultuur één van de samenstellende elementen is. Met de nadruk op de relativiteit van deze culturele verschillen zou men deze vorm van marginaliteit dus structureel kunnen noemen. Dit is dus het geval bij de orthopraxe Joden, een kleine minderheid zoals later zal blijken.

Voor de minder traditioneel gebonden Joden ligt de situatie echter anders. Deze Joden vertonen wat betreft hun deelname aan Joodse organisaties een scala van mogelijkheden, variërend van actieve deelname tot volledige nonparticipatie. Hiermee gepaard gaat een verschuiving in de mate waarin de Joodse groep als referentiepunt fungeert: van vrijwel bepalend voor het gedrag tot vrijwel niet-bepalend.

Zowel interactie als ideële, instrumentele en sociale binding vertonen alle mogelijke schakeringen¹. Het is in deze situatie waarin het merendeel van de Amsterdamse Joden zich bevindt en waarbij het Joodse cultuurpatroon slechts in betrekkelijke mate bepalend is voor het gedrag. Men zou deze positie kunnen aanduiden met de term referentie-marginaliteit. We menen dat de problematiek die traditioneel als die van de marginale mens wordt beschouwd, in deze positie wordt uitgedrukt. Het begrip marginale mens is nog maar weinig genuanceerd, doch ik heb getracht iets bij te dragen tot een verdere uitbouw van dit begrip. Wanneer ik beweer dat er zo weinig literatuur over dit onderwerp bestaat, meen ik er goed aan te doen er nogmaals op te wijzen dat het centrale thema van mijn onderzoek niet de groepshaat is geweest (waarover nogal veel literatuur bestaat, dus over antisemitisme), noch andere aspecten van reacties op een minderheidsgroep en dat ik mij evenmin heb beziggehouden met statusverschillen van raciale oorsprong, die vooral bij onderzoeken betreffende Amerikaanse negers een rol hebben gespeeld. Het grote verschil tussen de Amerikaanse neger en de Jood in dat opzicht is toch dat de leiding van de Amerikaanse negers bijna zonder uitzondering, evenals de massa van hun volgelingen, niet de pretentie hebben een aparte Amerikaanse negercultuur te onderhouden².

Al deze overwegingen hebben ertoe geleid om bij mijn theoretische beschouwingen uit te gaan van het begrip „marginale mens”. Deze term

¹ Wij gaan op het einde van hoofdstuk 5, p. 49 e.v. nader in op de term ideële, instrumentele en sociale binding, die wij ontleend hebben aan Dr. C. J. Lammers' „Uiterlijke Samenhang en Bindingskracht van de Organisatie”, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de sociologie van de organisatie aan de Rijksuniversiteit te Leiden op Vrijdag, 9 October 1964, – van Gorcum, Assen.

² Zie b.v. G. W. Allport in „The Nature of Prejudice” Anchor Edition, New York 1954, p. 479: „Yet is true that at least one large group against which there is prejudice, the American Negro, can scarcely be said to have a distinctive culture, and the cultural pluralist in this case is not very clear regarding the most desirable outcome”. Zeer recent is echter in de Verenigde Staten een en ander gebeurd dat de attitude van de neger in dit opzicht wel eens sterk zou kunnen wijzigen. We denken aan het optreden van de „zwarte Moslims” en „zwart aan de macht”, die beide ijveren voor aparte neger-feestdagen en andere attributen van aparte culturele groep.

werd voor het eerst ingevoerd door R. E. Park en verder uitgewerkt door E. V. Stonequist, en door beiden ook toegepast op de Jood in diaspora¹.

Stonequist definiëert de marginale mens als volgt:

„When the standards of two or more social groups come into active contrast or conflict, the individual who is identified with both groups experiences the conflict as an acute personal difficulty or mental tension. He may be compelled to choose between two national loyalties, or only between two minor groups: in either case the situation is the same: the external conflict to the groups finds an echo in the mind of the individual concerned.²

Stonequist en Park wijzen op de creatieve mogelijkheden van de begaafden onder de „marginal men”, die als antwoord op hun eigen problemen tegelijk leiding kunnen geven aan de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke bewegingen.

Anderen, zoals K. Lewin, gaven meer aandacht aan de sociaal-psychologische problematiek die ten deel valt aan de gemiddelde marginale mens, die nu eenmaal minder opvallend maar wel talrijker is dan zijn geniale broeder. Zo stelt hij over de marginale mens:

„They are people who belong neither here nor there, standing „between” the groups. The psychological difficulties which the marginal man has to face – his uncertainty, his instability, and often self-hate, due to the more or less permanent state of conflict in which he finds himself – are well known to the student of sociology”. (Resolving Social Conflicts, pp. 179-180).

Een goede Joodse opvoeding moet volgens Lewin³ in het geval van de Joodse marginale mens de tegenkrachten leveren, opdat de leden

¹ „He (the marginal man) occupies the position which has been, historically that of the Jew in the Diaspora. The Jew, particularly the Jew who has emerged from the provincialism of the ghetto, has everywhere and always been the most civilized of human creatures”. – Park in zijn voorwoord tot „The Marginal Man” van E. V. Stonequist, ed. 1961, p. XVIII.

² The Marginal Man, 1961 p. 4.

³ „We can try to build up a Jewish education both on the children’s level and on the adult level to counteract the *Feeling of inferiority* and the *Feeling of fear* which are the most important sources of the negative balance”. Uit: „Self-Hatred Among Jews” in „Resolving Social Conflicts” New York, 1948, p. 198.

van deze minderheidsgroep niet gekenmerkt worden door vergaande onevenwichtigheid, minderwaardigheidsgevoelens en angst.

Enkele onderzoekers hebben getracht vast te leggen in hoeverre de kenmerken door Lewin vermeld bij empirisch onderzoek aangetroffen worden, met name L. Geismar, M. Greenberg en A. I. Gordon.

Geismar¹ stelde vast dat minder Joods onderwijs zeer vaak tot minder Joodse identificatie heeft geleid, dat daarentegen de rol van het ouderlijk milieu in deze door Lewin is overschat en dat hij niet heeft kunnen bepalen of de meer Joods geïdentificeerden zich ook maatschappelijk beter hebben aangepast.

M. Greenberg², die een schriftelijke enquête hield bij de studenten aan „Yale University” die zich als Jood opgaven, komt echter wel tot de conclusie dat er een correlatie bestaat tussen Joodse opvoeding (thuis en op school) en Joodse identificatie.

(Men lette bij dit laatste onderzoek op de dubbele selectie die plaats heeft gehad, namelijk doordat slechts zij meededen die zich opgaven als Jood en de moeite namen een schriftelijke enquête te beantwoorden.)

A. I. Gordon³ ziet duidelijk minder agressie en frustratie bij Joodse jongeren die wel, dan bij hen die geen uitgebreid Joods onderwijs hebben genoten.

Hoewel de meeste resultaten wel in de lijn van Lewin liggen komen zij toch tot gedeeltelijke onderlinge tegenspraak. Dit ligt voor de hand wanneer men bedenkt dat er geen eensluidende omschrijvingen zijn van termen als aanpassing aan de maatschappij, Joodse identificatie en goed Joods onderwijs⁴. Deze studies dragen overigens nog

¹ In zijn artikel: „A scale for the measurements of ethnic identification”, in: – Jewish Social Studies, v. 16, Jan. 1954.

² The Jewish Student at Yale; his attitude toward Judaism. In: Yivo Annual of Jewish Social Science, v. 1, 1946.

³ In zijn artikel „Frustration and aggression among Jewish university students”, a survey at the University of Minnesota. In: Jewish Social Studies, v. 5, pp. 27-42, Jan. 1943.

⁴ Bijv. goed Joods onderwijs kan slaan op de stof, op de opvoedingsmethode, op het aantal jaren dat men onderwijs gevolgd heeft etc. In onze studie achten wij het beter te letten op de resultaten van de kennis-overdracht.

te veel het karakter van terreinverkenningen om als bewijsmateriaal te kunnen gelden. Daarbij moet in het oog worden gehouden dat de laatste twee hun steekproef beperkten tot universitaire studenten, de meest geliefde proefkonijnen bij het sociale onderzoek, maar (zoals bekend) in sociaaleconomisch opzicht typisch marginale mensen met wel zeer specifieke aanpassingsproblemen.

Bij Geismar waren de geïnterviewden leden van een zionistisch jeugdkamp; ook al weer niet representatief voor de Amerikaans Joodse gemeenschap. In alle gevallen waren het adolescenten, door Lewin zelf als voorbeeld gesteld van marginale mensen:

„Those marginal men and women are in somewhat the same position as an adolescent who is no longer a child and certainly does not want to be a child any longer, but who knows at the same time that he is not really accepted as a grown-up. This uncertainty about the ground on which he stands and the group to which he belongs often makes the adolescent loud, restless, at once timid and aggressive, oversensitive and tending to go to extremes, over-critical of others and himself. The marginal Jew is condemned for his lifetime to remain in a similar situation”. (Resolving Social Conflicts, p. 181).

Wanneer men de werken van Park en Stonequist met die van Lewin vergelijkt wordt het duidelijk dat, afgezien van het feit dat de laatste een meer negatieve interpretatie geeft van de positie van de marginale mens (men zou kunnen zeggen dat Park en Stonequist een meer 19e eeuws klinkende vooruitgangsoptimisme laten horen en Lewin met zijn termen angst en onzekerheid een meer 20e eeuws geluid), het verschil tussen de eerste twee en Lewin mede is bepaald doordat eerstgenoemden meer de nadruk leggen op de positie van de groep, onderhevig aan sociale invloeden (marginal situation), terwijl de laatste meer het accent legt op de personen in de groep en hun psychologische problematiek (the marginal attitude). Daarbij komt nog dat Stonequist en Park de gehele niet-dominante groep marginaal noemen en Lewin daarentegen alleen de randfiguren van de minderheidsgroep¹.

¹ Vergelijk Stonequist die in hoofdstuk 3 van „Marginal Man” duidelijk alle groepen Joden onder zijn begrip marginale mens laat vallen, van de „orthodox Jews of which the Jews of pre-war Russia and Galicia were typical” tot de „agnostic Jews who have completely broken from Judaism” met Lewin die in zijn „Bringing Up the Jewish

A. Antonovsky heeft in zijn artikel „Toward a Refinement of the „Marginal Man” Concept”¹ getracht een verfijning aan te brengen in het concept van Park en Stonequist en komt daar tot de volgende karakteristieken:

1. Two cultures (or subcultures) are in lasting contact.
2. One of them is dominant in terms of power and reward potential. This is the non-marginal culture of the two, its members are not particularly influenced by or attracted to the other, the marginal culture.
3. The boundaries between the two are sufficiently permeable for the members of the marginal culture to internalize the patterns of the dominant culture as well as that of their own.
4. These patterns, in their entirety, cannot be easily harmonized.
5. Having acquired the goals of the non-marginal culture, members of the marginal group are pulled by the promise of the greater rewards offered.
6. The barriers between the two tend to be hardened by discrimination from the one side, and by pressure against „betrayal” from the other.
7. Marginality acquires particular intensity when the clash persists through more than one generation.

Voor ons lijkt een nadere bespreking van het tweede punt van groot belang. Hier wordt een sociaalpsychologische factor naar voren gebracht, namelijk het begrip „reward”, de beloning, een subjectief begrip in een overigens objectief beschreven sociale situatie. De marginale mens weegt als het ware af welke groepsvormen en welke waarden hem in zijn leven een betere beloning geven. Hierin kunnen in de loop van één of meer generaties en ook van een mensenleven verschuivingen in waardering ontstaan.

De niet-marginale mens daarentegen neemt als vanzelfsprekend aan dat de hoogste waarde die in zijn groep geldt, de hoogste waarde is; ja, dat het lidmaatschap van zijn groep reeds een hogere waarde vertegenwoordigt dan dat van de vreemde groep. De marginale mens twijfelt; zijn eigen groepscultuur is niet meer vanzelfsprekend. Hij is ook niet zeker of hij permanent geaccepteerd wordt door de domi-

Child” het begrip marginale mens hoofdzakelijk beperkt tot „the more privileged people within the underprivileged group, or those people whose open or secret intent it is to pass the line, who are in the position of what the sociologists call „marginal man”.

¹ In: Social Forces – 1956/57, vol. 35, p. 57.

nante groep. Hij is zich bewust van een zekere voorwaardelijkheid, ook wanneer hij formeel als lid van de dominante groep is aanvaard.

De onzekerheid of hij door de meerderheidsgroep geaccepteerd wordt is een deel van de werkelijkheid van de marginale mens waar hij weinig of niets aan kan veranderen. Bij de Jood heet dit angst voor antisemitisme. Wat de onzekerheid over de eigen groepswaarden betreft, hierover kunnen wij met Lewin veronderstellen dat het een correlaat is van het gebrek aan kennis van de eigen groepswaarden en van de geslotenheid van de minderheidsgroep in het maatschappelijk verkeer met de dominante groep.

Verder valt nog op te merken dat de invloed van de dominante cultuur, via vele maatschappelijke kanalen, zich min of meer constant op de enkeling doet gelden, die zich hieraan moeilijk ook maar enigszins kan onttrekken (men denke hier niet slechts aan formele zaken zoals school en dienstplicht, maar houde ook rekening met belangrijke moderne middelen van socialisatie, zoals televisie). Zeker wanneer wij dit vergelijken met het contact met de minderheidscultuur, waarbij de individu de intensiteit hiervan in meerdere mate kan regelen. Zo nemen wij enige afstand van het concept van Stonequist dat alle leden van de minderheidsgroep als marginale mensen aanduidt¹ door met Lewin een psychologisch gegeven als de onzekerheid over de eigen groepswaarden in te voegen, hoewel in de praktijk een klassieke minderheidsgroep als de Joodse toch bij al haar leden een min of meer marginaal gedragspatroon zal vertonen. Het gaat ons echter mede om dit meer of minder.

Anders dan Stonequist c.s. zijn wij dan in staat te spreken van meer of minder marginale figuren². In onze studie beschouwen wij dus in concreto een Amsterdamse Jood meer marginaal naargelang

¹ Milton M. Goldberg neemt in „A Qualification of the Marginal Man Theory” uit „American Sociological Review” vol. 6, 1941 – ook afstand van Stonequist maar komt tot het andere uiterste en neemt aan dat in de marginale cultuur der minderheid een belangrijke groep hecht geworteld is en zodoende geen enkele kenmerk van de marginale mens zou hebben. Voor hem is de typische „Marginal Man” de emigrant die zich als volwassene in een ander land heeft gevestigd.

² Daarbij vergeten wij niet dat in onze huidige Westerse maatschappij met haar uitzonderlijke mogelijkheden van interculturele contacten en sociale mobiliteit een grote groep in zwakke of sterkere mate binnen het begrip marginaliteit valt.

hij minder deel heeft aan een specifiek Joods cultuurpatroon¹, waarbij wij de invloed van de dominante cultuur constant veronderstellen. Wanneer wij nu de hypothese stellen dat hoe meer marginaal een persoon ten opzichte van de Joodse groep staat, hoe minder hij met zijn status als Jood tevreden is², dan zal bij de vraag over de wenselijkheid om als Jood herboren te worden (zie bijlage 1, vraag 73) een duidelijk onderscheid tot uiting komen tussen meer en minder marginale Joden, zoals in de vorige alinea beschreven. Dit verschil zal zich dan manifesteren in een grotere tevredenheid met hun huidige status van Jood bij meer centrale Joden vergeleken met die van de meer marginale figuren. Een dergelijk verschil moet ook tot uiting komen bij vragen als die over de wenselijkheid dat Joden zich in de toekomst als aparte groep moeten handhaven (vraag 72).

Wij brengen in aansluiting op het bovenstaande deze marginaliteit in verband met Joodse kennis of gebrek hieraan, in dit onderzoek geconcretiseerd in een vraag over het al of niet kennen van Hebreeuwse lettertypen en met de mate van contact met andere Joden in het maatschappelijk verkeer, in ons onderzoek geconcretiseerd in een vraag over de werkzaamheid in beroepen met grotere of minder grote Joodse concentratie.

Zoals hierboven aangeduid hebben enkele onderzoekers studie gemaakt over het verband tussen Joodse opvoeding en het accepteren

¹ Wij houden ons bij de definities van cultuurpatroon en cultuur aan J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers in „Moderne Sociologie”, Utrecht-Antwerpen, 1959. Cultuurpatroon: p. 101: „Onder een cultuurpatroon verstaan wij de voor een groepering specifieke combinatie van onderling samenhangende cultuurelementen. (Het begrip, dat uit de culturele antropologie afkomstig is en daar werd gebruikt ter aanduiding van de cultuur van gehele volken, is op alle mogelijke groeperingen toepasbaar). Cultuur: p. 21: „Cultuur in de wetenschappelijke zin is het totaal van menselijke verworvenheden, die door meerderen worden gedeeld en aan anderen overdraagbaar zijn.

² Wanneer deze Joodse marginaliteit zo ver gaat dat het Jood-zijn in alle opzichten tot nul is gereduceerd, is de vraag van de tevredenheid over het Jood-zijn natuurlijk niet meer ter zake. Over enkele generaties mag men veilig aannemen dat een flink aantal mensen van Joodse afstamming, noch door henzelf, noch door anderen, cognitief of emotioneel als Joden worden beschouwd. Zij zouden dan niet meer in de Joodse massa en het sample thuis horen. In het huidige sample is er in één geval sprake geweest van een persoon die zich, volgens de interviewer, noch positief, noch negatief betrokken voelde bij het feit van zijn Joodse afstamming.

van het Jood-zijn, waarbij wij onze voorkeur voor de vraag naar de actuele Joodse kennis boven die naar genoten Joodse opvoeding reeds naar voren hebben gebracht. Voorzover wij weten is de vraag naar een al of niet Joodse beroepskring in dit verband nog nimmer gesteld. Dit komt onzes inziens door de alles opeisende belangstelling voor de klasse-indeling, die in de sociale wetenschappen zo centraal is gesteld dat zij bij de meeste probleemstellingen betrokken wordt. Hierdoor treedt een cumulatief effect op: door de grote belangstelling blijft zo'n onderwerp besproken en dit brengt het weer onder nieuwe aandacht en daar men betrekkelijk gemakkelijk kan beschikken over vergelijkingsmateriaal en statistische gegevens is het voor de onderzoekers aanlokkelijk zulk een onderwerp in een studie te betrekken. Om enkele voorbeelden te noemen: zowel Mme Ch. Roland in haar „Du Ghetto à l'Occident”¹ als A. Antonovsky in „The Ideologies of American Jews”² vragen veel aandacht voor de verticale mobiliteit van de respectievelijk naar Frankrijk en de Verenigde Staten gemigreerde Joden en trachten daarbij een verband te vinden tussen klasse en Joodse identificatie.

Mme Roland meent een duidelijk positieve correlatie te zien tussen de verticale mobiliteit en het breken met de Joodse traditie. Zij wordt door de door Antonovsky gepubliceerde cijfers nogal weerproken. Daar de laatste een veel diepgaander aanpak geeft, zowel in theoretisch opzicht als door het gebruik van een exacter methodiek, lijken zijn conclusies voorlopig meer aanvaardbaar.

Verschillende onderzoekers wijzen op een verschil in beroepsklassen tussen eerste, tweede en derde generaties Joodse emigranten en verder speciaal in Amerika ook op een verschil tussen Joden en niet-Joden in de selectie bij de beroepen, waarbij in de eerste generatie Joodse emigranten het hoge percentage kleine zelfstandigen opvalt.

Een verband tussen specifiek Joodse beroepstakken en Joodse identificatie heb ik nergens aangetoond gezien. Toch ligt dit verband voor de hand. In vele publicaties, b.v. in die van Kramer en Leventman³ wordt de nadruk gelegd op de verschuiving in belangstelling

¹ Paris, 1962.

² A Study in Definitions of a Marginal Situation, – Yale University, 1955.

³ Children of the Gilded Ghetto. – New Haven and London, 1961.

die zich bij de moderne Jood vooral zou richten op zijn beroep en het contact met de beroepsgenoten.

Deze schrijvers hebben, ofschoon zij slechts een kleine groep ge-enquêteerden in de niet traditioneel Joodse beroepen hebben ontmoet, (N = 21) een significant verschil vastgesteld in de observatie van het religieus ritueel; bij de in de niet-Joodse beroepen werkzaam werd het minder getrouw nagekomen. Wij komen daarbij weer terug op de studie van mejuffrouw Kats die wij in het begin van dit hoofdstuk reeds aanduiden. Ria Kats heeft als uitgangspunt de gevolgen van de uitdunning der Joodse gemeenschap in Nederland door de nazi-vervolging. Zij stelt: „Beneden een bepaald aantal leden kan een groep te klein worden om nog veel samenhang te vertonen als zelfstandige groep binnen het grotere geheel”. Als voorbeeld noemt zij onder meer het opheffen in 1958 van het werk van de Algemene Nederlandse Diamantbewerker Bond met zijn specifiek Joods karakter. Doch niet alleen de diamantarbeiders, maar ook hun bazen, de fabrikanten, waren overwegend Joods en daarnaast eveneens de handelaars; dit gold, zij het in mindere mate ook in de textiel, zowel waar het de groothandel, de kleinhandel als de confectie betrof. Een van de doeleinden van ons onderzoek zal dan ook zijn vast te stellen of dit verband in 1962 nog aanwezig was, dus in hoeverre in deze „Joodse beroepen” verhoudingsgewijs minder marginale Joodse individuen aanwezig waren dan in de „niet-Joodse beroepen”. Om het Lewiniaans uit te drukken: in de „Joodse beroepen” heeft de individu meer „Joodse grond” onder de voeten, de sociale druk naar het Joodse centrum toe is groter; om het met mejuffrouw Kats te zeggen: de desintegratie van de groep zou mede een functie kunnen zijn van het ontbreken van mogelijkheden tot geregeld contact tussen de leden.

Samenvattend zouden wij de volgende hypothesen willen toetsen.

1. In de periode van de enquête 1962/63 zullen de specifiek Joodse gebruiken door de afstammelingen van de Joodse gemeenschap in Amsterdam¹ minder in acht worden genomen dan door de voorgaande generatie.

¹ Bij alle ons bekende onderzoekingen over specifiek Joods gedrag, waarbij het erom ging om een verschil in generaties vast te stellen, werden steeds de eerste en tweede

2. Bepaalde beroepsgroepen, te weten de textiel- en juweliersbranche en de academische beroepen zullen verhoudingsgewijs in ruimere mate gevonden worden onder de leden van de door ons te onderzoeken Joodse groep dan onder de rest van de Amsterdamse bevolking.
3. De in de in hypothese 2 genoemde beroepsgroepen (verder aan te duiden als de „Joodse beroepen”) werkzamen zullen in het algemeen minder ontevreden zijn met hun status als Jood dan de in de andere beroepen werkzame Joden.
4. Joden met minder Joodse kennis zullen in het algemeen minder tevreden zijn met hun status als Jood dan zij die over meer Joodse kennis beschikken.

generatie en een enkele maal de jongeren van een derde generatie, die in contact was gekomen met de Westerse maatschappij, met elkaar vergeleken. Dit leidde vaak tot discussie in hoeverre de derde generatie in tegenstelling tot de tweede weer terugkeerde naar de traditie der afstammingsgroep. Men merke op dat men bij onze Amsterdamse groep in dit verband zeker wel kan spreken van een vijfde of zesde generatie.

3

GELIJKSOORTIGE ONDERZOEKINGEN ELDERS

Hij die van iemand één hoofdstuk, een enkele stelling, vers of uitdrukking of slechts een enkele letter leert, is hem eer verschuldigd¹.

Over de attitudes van Joden ten opzichte van hun Jood-zijn is nog zeer weinig gepubliceerd. Hiervoor zijn verschillende redenen. In de eerste plaats noem ik het feit dat de meeste sociaalwetenschappelijke onderzoekers die zich met de Joodse groep bezig hielden, hun aandacht bijna uitsluitend gericht hebben op vraagstukken verband houdende met discriminatie en antisemitisme. Verder zijn behalve in een beperkt aantal landen van West-Europa de problemen van assimilatie en dissimilatie in hun actuele vorm voor de grote meerderheid der Joden slechts een generatie oud.

Sinds Achad Haâm's artikel² over Jodendomsnood en Joden nood is er in dit opzicht heel wat veranderd. De gesloten Joodse massa van Oost-Europa bestaat niet meer en in de diaspora moet de individuele Jood een aanpassing vinden tussen dat wat hij heeft aanvaard van de Joodse cultuur zijner voorvaderen en zijn dagelijks leven in een niet-

¹ Spreuken der Vadersen, hoofdstuk 6, zin 3.

² Achad Haâm stelde in „Am Scheidewege” (Gesammelte Schriften – Berlin 1903/4) onder meer, dat slechts een kleine minderheid van het Joodse volk gebukt ging onder een problematiek die wij in het vorige hoofdstuk die van de „marginale mens” noemden. In de tijd dat Achad Haâm publicaties hierover schreef, omstreeks 1900, leefde de meerderheid der Joden in Oost-Europa nog in min of meer gesloten groepen en hoewel de economische bovenlaag van hen reeds de identificatie problemen van de Westerse Joden te verwerken kreeg, had deze schrijver op het moment van zijn publicaties het gelijk nog aan zijn zijde.

Joodse civilisatie. De Nederlandse Joden, eens spreekwoordelijk bekend bij de Oost-Joodse bevolking¹ om hun hoge graad van assimilatie en hun daarmee samenhangende gebrek aan gedegen Joodse kennis, bleken voorlopers geweest te zijn van de meerderheid der Joodse diaspora en hun Joden noodproblemen zijn de problemen van heden en morgen van de Joden in Rusland en Amerika.

Tenslotte zijn er de technische moeilijkheden, die samenhangen met het vaststellen van populatie en steekproef bij de assimilerende en geassimileerde Joden die vaak geen contact (wensen te) hebben met enige Joodse instantie, waardoor hun adressen moeilijk of onmogelijk te vinden zijn. (Wij komen hierop in hoofdstuk 4 terug).

Ter illustratie van het bovenstaande halen wij een Amerikaans artikel aan:

„There are probably a hundred people, and more, whose profession it is to discover all that can be known about the Jews in Jerusalem in the first century; there does not seem to be one who has the same duty for the Jews of New York in the twentieth century”².

¹ Ik citeer uit H. L. Perets, de Oost-Joodse volksschrijver uit het einde der 19e eeuw uit zijn „Wonderen op de Zee” in de vertaling van C. J. Hildesheim in de verzameling „Joodsche Volksverhalen”, uitgekomen bij de Wereldbibliotheek (1926): „Dat geheele etmaal zit dan de familie in de Hollandsche Sjoel, en luistert hoe het koor zingt, hoe het orgel speelt, hoe de Gazzen op zijn manier de gebeden voordraagt... en men heeft er geen woord van begrepen. Zij keken alleen maar naar de Oroun-Koudesj, naar den Rabbijn, die predikte, met 'n gouden mutsje op het hoofd. Als het gouden mutsje opstond, gingen zij ook staan, ging het gouden mutsje zitten, dan namen ook zij weer plaats. Soms, als Satie vermoeid indommelde, heeft zijn buurman hem met den elleboog gewekt, wanneer hij moest gaan staan ... En dat was de geheele Joum Kippoer. Dat het een dag des oordeels is, waarop zelfs de visschen in het water beven, en van wat er in de hemel geschiedt – daarvan heeft Satie niets geweten. Het was bij hem gewoonte, om geheel nuchter, zonder iets genuttigd te hebben, te luisteren naar koor en orgel, en dat na Ngieloo (hij wist zelfs niet, dat het „Ngieloo” genoemd werd) men te zamen naar den Sjouget gaat voor het avondeten...”

Misschien wist de Sjouget-zelf ook niet veel méér ervan – Holland!”

(Zie voor de betekenis van de Jiddische en Hebreeuwse uitdrukkingen, die hier en elders in deze studie gebruikt zijn, bijlage 4, blz. 173).

² „The Jews” Social patterns of an American Group, edited by Marshall Sklare, 1958 – The Free Press, Glencoe, Illinois.

Daarnaast lezen wij in een Engelse publicatie¹ :

„What is strikingly lacking are sociological studies of the present. To the best of our knowledge only two field studies have been carried out, and one of these was by a foreigner. Dr. Howard M. Brotz, an American sociologist, now teaching at Smith College, Northampton, Mass., did a field study in North London which was embodied in a Ph. D. thesis in the University of London, 1951. *An Analysis of Social Stratification within Jewish Society in London*. Mr. Ernest Krausz, now working in the Sociology Department at the London School of Economics, carried out a field study of the Leeds community.

Nearly ten years ago one of us was responsible for putting together a provisional survey of what was known about Anglo-Jewish society. *A Minority in Britain, social Studies of the Anglo-Jewish community* (ed. Maurice Freedman, London 1955) consisted of four papers. The first was an historical sketch by Dr. James Parkes and the second a demographic and statistical survey by Dr. Hannah Neustatter. The third paper, dealing with Jewish society in London, was by Dr. Brotz; it built upon the field research already referred to. The final piece was written by the editor of the collection; it was based on no systematic field research whatever, but attempted to outline the problems of analysing the position of the Jews in British society. Apart from the papers by Brotz and Krausz (and an additional paper by the latter on Anglo-Jewish occupational structure to be published in Vol. IV, No. 1, 1962, of *The Jewish Journal of Sociology*) virtually nothing has appeared since *a Minority in Britain* to take its tentative analysis a step further.

Why? The question is itself a sociological one. If it can be answered it will help us to be realistic in our planning for the future. The first point to be made clear is that sociology in this country is underdeveloped. It is starved of money both for the training of research workers and for research. This has a direct impact on the study of Jewish questions – as on most other fields of study. At some time or other every Jewish sociologist and anthropologist in Britain must have had the experience of being consulted by a well-meaning young man or woman about the chances of conducting research into an aspect of Jewish life. The aspirant may have had no education in the social sciences; he will have needed to be told what training he must undergo before being able to do something useful; he will almost certainly have departed stunned. He may have been a student of sociology or anthropology; he will then have been warned about the slender opportunities open to him and then either gone out into the world to earn his bread or turned to some aspect of sociological research for which money was available. In this way talent, trained and untrained, is lost to us. It is important to underline the fact that, unlike history, which is taught universally in the schools and widely in the universities, sociology can hardly be done by amateurs. Sociologists are sociologist *de carrière*. It follows that people who are concerned with developing a sociology of Anglo-Jewry must face up squarely

¹ M. Freedman en S. J. Gould in een „paper” voor de Conference on Jewish Life in Modern Britain – London, April 1962.

to the problem of recruiting, training, and providing continuous employment for the men and women who are to do the work. That issue cannot be shirked. A further practical question arises. Research into Jewish matters calls not only for sociological training but also for some sort of education in Jewish subjects. Let us not beat about the bush. The young people who offer themselves to „Jewish Sociology” are not likely to know enough about Jewish religion and history. We are, in fact, confronted by the same educational problems as faces scholar interested in the development of what our American colleagues call „area studies”.

How do we combine a thorough sociological training with an adequate training in the background of the subjects to be investigated? What institution of higher Jewish learning in this country is capable of providing this sort of education in conjunction with sociology? And if it is capable, is it willing?

We have so far dealt with problems of recruitment and training. There is also the question of demand. This conference has been sponsored by an Israeli body. Does Anglo-Jewry itself want sociology? Our impression is that there is some indifference to it and, in places, resistance. That indifference is partly to be ascribed to a general un-intellectualism in organised Anglo-Jewry. The resistance comes to some extent from the feeling that a minority needs to be careful about what it exposes to the public view; if anything is to be said it must be flattering; sociology sounds like muck-raking. Moreover, some people want to maintain intact the image of a homogeneous and unified community and fear lest impartial enquiry reveal a very different state of affairs”.

De Verenigde Staten blijken het gebied te zijn waar nog het meest sociaalwetenschappelijk onderzoek is verricht met betrekking tot de Joodse groep. Wie zich hierover wil oriënteren kan het beste het eerder aangehaalde werk van M. Sklare „The Jews”, 1957¹, door-nemen en zo een indruk krijgen van de variatie in het genre van studies die zich bezig hebben gehouden met de sociaalwetenschappelijke aspecten van de Amerikaanse Joden.

Om hiervan enig idee te geven volgt onderstaand de verkorte inhoudsopgave.

1. The Historical Setting.
2. Demographic Aspects and the Factor of Social Mobility.
3. The Jewish Community: Institutions, Social Patterns, Status Structure, and Levels of Integration.

¹ Een interessante critiek op deze „reader” en tegelijk een beschrijving van de huidige staat van het sociaal onderzoek bij de Joodse groep in Amerika verscheen in „Yivo Annual of Jewish Science”, volume XII, New York 1958/9, van de hand van J. A. Fishman.

4. The Jewish Religion: Aspects of Continuity and Change.
5. Psychological Aspects: Group Belongingness and Jewish Identification.
6. Some cultural Aspects and Value Orientations.

Wanneer wij in een meer beperkte zin bekijken welke arbeid, te vergelijken met die van dit proefschrift, elders is gedaan en ons dus bepalen tot een sociaalwetenschappelijk onderzoek naar een plaatselijk Joodse gemeenschap op basis van een representatieve steekproef (sample survey), dan komen slechts enkele onderzoeken voor vermelding in aanmerking.

Het eerste onderzoek van deze aard had plaats in 1952 in een stad aan de Oostkust van de Verenigde Staten. De stad kreeg de codenaam Riverton.

Nadien volgden nog enkele andere, waarvan het laatste dat mij bekend is: „The Bayville Survey of Jewish Attitudes” – a report on the findings in a survey of the attitudes of affiliated Jews residing in Dade County. Florida 1961 – werd geleid door Manheim S. Shapiro. Dit onderzoek naar de attitudes van de leden van een Joodse gemeenschap in Amerika heeft vanzelfsprekend veel dingen gemeen met ons onderzoek. Des te opvallender zijn daarom de verschillen, waarvan ik er enkele zou willen belichten.

In de eerste plaats is er de „sampling” en de „populatie”. Het „Bayville Survey” had als populatie de bij een Joods kerkgenootschap aangesloten Joden (affiliated): in ons onderzoek is minder dan de helft der ondervraagden lid van een Joodse kerkorganisatie. Nu is door verschillende vormen van sociale druk in de Amerikaanse maatschappij ongetwijfeld een groter percentage Joden dan hier te lande lid van een synagoge, nochtans is bij het Amerikaanse onderzoek een belangrijke groep niet ondervraagd, die wij wel hebben bereikt. Ook de grootte van de steekproef is bij ons verhoudingsgewijs gunstiger. Van een geschatte Joodse bevolking in Dade County van 90.000 personen werden 240 volwassenen geïnterviewd; in Amsterdam 210 personen boven de 17 jaar op een totale Joodse bevolking van ongeveer 16.000 (12.600 van 18 jaar en ouder).

Er zijn verder verschillen in de voorgelegde vragen; in vele gevallen terug te brengen op verschillen tussen Joden daar en hier. Bijv. de vragen over de integratie van kleurlingen, over de Joodse immigratie en het gebruik van het Jiddisch.

Andere zaken hebben een verschillende betekenis in Amerika en in Holland; wij noemen het vieren van Kerstmis, waarbij in Nederland meer nadruk wordt gelegd op de religieuze aspecten, en verder de andere sociale functie van de „club”.

Bovendien hebben wij andere vragen gesteld omdat andere details onze speciale aandacht trokken. Als voorbeelden noemen wij onze vragen over Joodse onderwerpen waar men belangstelling voor heeft en over het navolgen van de religieuze praktijk in de generaties.

Tenslotte noem ik nog onder de verschillen met het onderzoek van Shapiro het vele gebruik bij de Amerikaanse enquête van beweringen, welke de geïnterviewde moet aanvaarden of afwijzen. Wij hebben van deze methode bijna geen gebruik gemaakt.

Verder hebben wij in deze publicaties geen theoretische verantwoording kunnen vinden. Dit laatste is wel het geval bij het werk van A. Antonovsky „The Ideologies of American Jews”¹. Dit proefschrift is veruit het meest diepgaande sociaalwetenschappelijke onderzoek dat tot nu toe verschenen is over een Joodse minderheidsgroep in een bepaald gebied. Hierin werd een steekproef getrokken uit de gehele gehuwde mannelijke Joodse bevolking in New Haven, voorzover bekend aan de besturen van de Joodse geldinzamelingsinstituten, en bovendien een beperkter steekproef uit de Joodse studentenbevolking in Yale. Wij hebben dan ook op enkele plaatsen vergelijkingen gemaakt tussen de uitkomsten van dit onderzoek en het onze, waarbij als algemene tendentie opviel: een grotere Joodse kennis en een mindere desintegratie van de Joodse groep in New Haven vergeleken met de Amsterdamse Joden. Wel blijven er nog verschillen tussen onze studie en die van Antonovsky, zowel wat de techniek van de enquête betreft als ten aanzien van de analyse en de daaraan verbonden theorieën.

Zo geven wij in de questionnaire steeds de voorkeur aan het vragen naar het doen of nalaten van handelingen, liever dan de geënquêteerden hun meningen over deze handelingen te laten verkondigen, daar deze, vaak om uiteenlopende redenen, niet geheel waarheidsgetrouw

¹ A Study in Definitions of a Marginal Situation, Yale University 1955. Wij danken hier Dr. J. E. Ellemers, die ons de fotocopie van het oorspronkelijke proefschrift ter inzage gaf.

worden geuit. Wij hebben dan ook niet naar religieuze affiniteit gevraagd, maar veel concreter, b.v. naar het eten van kosher vlees. (Voor dergelijke concrete vragen leent de Joodse traditie zich overigens uitstekend; zie ook hoofdstuk 5 over dit onderwerp).

Het gebrek aan validiteit bij antwoorden op vragen naar meningen die bij vele geënquêteerden zeer vaag leven blijkt ook bij onze enquête als men de antwoorden vergelijkt op de vraag of men van mening was dat Joodse kinderen een Joodse vereniging zouden *moeten* bezoeken met die op de vraag of men zijn kinderen naar een Joodse vereniging *had* gestuurd (hoofdstuk 8, de tabellen 87 en 88).

In het vorige hoofdstuk wezen wij reeds in ander verband op onze voorkeur voor informatie in zake actuele Joodse kennis boven die aangaande het gevolgd hebben van een of andere Joodse opleiding. Tevens wezen wij op onze belangstelling voor de beroepsgroep, meer nog dan voor de klasse van de geënquêteerde, waartoe Antonovsky zich beperkt. Wat zijn analyse betreft vragen wij ons af in hoeverre zijn opmerking, dat de meerderheid der Amerikaanse Joden een geslaagde vorm van aanpassing heeft gevonden in enigerlei Amerikaans Joodse ideologie, te rijmen valt met de elders door hem gestelde bewering: „That many American Jews despite complete acculturation (...) still feel a fundamental sense of insecurity”. De door hem opgetekende ideologieën lijken mij dan weinig in de fundamentele persoon geïntegreerd te zijn of niet tot zo'n geslaagde aanpassing te leiden als Antonovsky veronderstelde.

Naast onze critiek echter alle lof voor deze studie, die met kop en schouders uitsteekt boven veel dat in het veld van sociaal onderzoek bij Joodse gemeenschappen tot nu toe is gepubliceerd. Zo kan zijn onderzoek naar de stellingen van Borochof over het verband tussen economische klasse en Joodse ideologie als een voorbeeld worden aangemerkt van wetenschappelijke aanpak en heldere uiteenzetting¹.

Een studie die methodisch de mindere is van die van Antonovsky,

¹ Ber Borochof, die tegelijk een historisch materialist en een zionist was, heeft zich speciaal bezig gehouden met de positie van de Joden als minderheidsgroep en hun ideologie ten opzichte van de klassenstrijd. „Nationalism and the Class Struggle” – New York 1937. Zijn stelling over het lineair verband tussen sociaaleconomische klasse en Joodse ideologie wordt door Antonovsky's onderzoek duidelijk weersproken.

maar zeer illustratief voor de positie van de huidige Amerikaanse Jood, is „Children of the Gilded Ghetto” door J. R. Kramer en S. Leventman¹. Hun steekproef trokken zij op een wijze die moeilijk representatief te noemen is, namelijk uit enige clubjes die naar hun mening representatief waren voor de tweede generatie emigranten met respectievelijk hoge en lage sociale status; een derde steekproef werd getrokken uit leden van organisaties die volgens hun inzicht de derde generatie in het bijzonder vertegenwoordigden. Hier zijn de resultaten dus wel weer beperkt tot de in het Joodse sociale leven actieve Joden. Maar vooral de case-histories zijn beeldend en geheel in de lijn van wat reeds eerder is beweerd in de werken „Protestant-Catholic-Jew”²) en „The Jew within American Society”³. In deze twee boeken wordt gesteld, en dit wordt bevestigd door het onderzoek van Kramer en Leventman, dat de Joden van de derde generatie om redenen van sociale aard prijs stellen op een zekere band met het jodendom, nadat de tweede generatie hiertegen rebelleerde. Dit wordt veroorzaakt door de tendentie in de Verenigde Staten om de classificatie naar etnologische herkomst van de eerste generatie emigranten te vervangen door een godsdienstige driedeling in Protestant, Katholiek en Jood (in deze volgorde van sociale rang). Het gaat dan niet om een verschil in religieuze beleving, want er is zelfs een belangrijke stroming in Amerika die deze drie groepen qua religieuze inhoud gelijkschakelt tot één nationale geloofsbeleving; maar de verschillen wenst men te handhaven wegens hun waarde voor het vaststellen der sociale identiteit. Het opleven van de kerkelijke organisatie in Amerika, waar ook de Joodse groep mede van profiteert, zou dan ook niet aan religieuze, maar aan sociale behoeften tegemoetkomen.

Binnen het Engelse taalgebied, maar buiten de Verenigde staten, valt nog te wijzen op een artikel van M. Weisman⁴.

Als legerrabbijn bij de R.A.F. heeft Weisman alle Joodse soldaten die hij ontmoette een aantal vragen gesteld over hun religieus en

¹ New Haven and London 1961.

² „An essay in American religious sociology” van Will Herberg – Doubleday & Company Inc. Garden City, New York 1955.

³ „A Study in Ethnic Individuality” van C. B. Sherman – Detroit 1961.

⁴ in Mosaic 1962, no. 6, uitgegeven door „The Jewish Youth Council”.

moreel inzicht en handelen. De gevonden gegevens zijn interessant en ik heb ze op enige plaatsen vergeleken met de uitkomsten van mijn onderzoek. Niettegenstaande de negatieve conclusies van Weisman omtrent de toekomst der Engelse Joden valt te veronderstellen dat een werkelijke doorsnee van het Engelse Jodendom een nog minder positief beeld van Joods leven te zien zou geven, gezien de selectie die nu eenmaal plaats heeft wanneer een rabbijn in functie contacten legt.

Wat verdere studies in Engeland betreft wijzen wij nog op het in het begin van dit hoofdstuk aangehaalde artikel van M. Freedman en S. J. Gould.

In Israël heeft de sociale wetenschap een soort laboratorium voor het onderzoek van twee bijzonder interessante verschijnselen: het aparte sociale systeem der collectieve nederzetting (kibboets in haar verschillende vormen) en de opname en poging tot onderlinge aanpassing van de massale stroom van immigranten.

Over een en ander zijn nog al wat publicaties verschenen: over het eerste onderwerp b.v. van Spiro en Buber; over het tweede onderwerp van Eisenstadt en een groep van zijn leerlingen, maar zij zijn van betrekkelijk weinig belang voor ons onderwerp: de attitude van de Jood in een niet-Joodse omgeving.

Voor twee studies zou ik echter toch de aandacht willen vragen. Simon N. Herman publiceerde een „Social Psychological Study in Cross-Cultural Education”¹ betreffende Amerikaans Joodse studenten die aan de Jerusalemse Universiteit hun studies voortzetten:

„The first questionnaire was administered in New-York where the students assembled on the eve of their departure for Israel. This questionnaire provided the base line for the changes we studied. A month after their arrival in Israel the students completed a second, briefer questionnaire designed to ascertain their first reactions to Israel. At the end of five months in Jerusalem a third questionnaire was administered. The students then left Jerusalem for a period of work in Kibbutzim (collective settlements) and immigrant villages, and on their return to the city for a summation period completed a fourth questionnaire. Six months after their return to the U.S.A. the students completed a fifth questionnaire.”

En verder lezen wij in dit artikel:

„The students in our study are not representative of American Jewry, nor even of

¹ American Jewish Students in Israel (paper) 1960, Jerusalem.

American Jewish students. But we would submit that the dualism of identity reflected in the attitudes of these students is inherent in the position of a minority group whose members are simultaneously socialized in two cultures which are overlapping but not completely congruent. With other sections of the American Jewish community the balance between the two elements may, of course, be different to what it is in the case of the subjects of our study".

Herman beschrijft de problemen der studenten die voor de keuze staan tussen vestiging in Amerika, waarmee zij zich niet geheel identificeren of in Israël, waar b.v. de contacten met de Sabres (in Israël geboren jeugd) en de Oosterse Joden ook problemen van identificatie opleveren. Men denke hier aan J. I. de Haan :

„Die te Amsterdam vaak zei: „Jeruzalem"
En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met mijmerende stem:
„Amsterdam, Amsterdam"."

Herman kondigt een uitgebreidere studie aan samen met Erling O. Schild onder auspiciën van „The Center for Group Dynamics at the Hebrew University". Zijn voorlopige conclusie is:

„In Israel the students found themselves for the first time in a Jewish society where Jews are in the majority and where they could look at themselves in a Jewish mirror. They emerged from this experience with heightened self-respect and pride in being Jewish and with less dependence on non-Jewish views about their Jewish identity."

Een andere studie, voor ons onderwerp van betekenis, is „Psychosociology of the Immigrant", oorspronkelijk Hebreeuwse titel „Psychosociologia Sjel Haöleh"¹. Dit boek gaat namelijk over de Joodse immigranten die vóór 1939 uit Nederland naar Palestina emigreerden. Van de conclusies uit deze enquête wil ik hier vermelden dat Weinberg vond dat relatief meer Joden uit de Nederlandse provincie naar Palestina emigreerden dan uit het vooroorlogse Amsterdam en dat het succes van de sociale aanpassing een duidelijke samenhang vertoonde met de vakkennis en de kennis van de Hebreeuwse taal.

Dat in Israël maar weinig literatuur over sociaalpsychologische

¹ door A. A. Weinberg M.D. – Jerusalem, 1949.

aspecten van het Joodse minderheidsgedrag bestaat ligt voor de hand in verband met de zionistische doelstelling.

Veel betreurenswaardiger is het dat wij niets weten van een met het onze vergelijkbaar onderzoek in Oost-Europa, speciaal in de Sowjet-Unie, het tweede land der wereld naar Joods bevolkingsaantal. Wat wij van de landen in Oost-Europa weten heeft betrekking op de situatie van vóór de uitmoording door de nazi's. Het „shtetl” van toen is echter afgebrand. Wat er nog leeft bij hen die uit zijn ruïnes zijn ontkomen is ons onbekend.

In West-Europa is de situatie wel anders, maar bepaald niet rooskleurig te noemen. Schrijver dezes heeft in September 1962 deelgenomen aan een „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine” onder auspiciën van „l'Institut de Sociologie de l'Université de Bruxelles et de l'Université Hébraïque de Jérusalem”.

Hier bleek dat men in enkele landen (zoals b.v. Zwitserland) althans beschikte over de aantallen van hen die zich bij een nationale of provinciale volkstelling opgeven als aanhanger van het Joodse geloof; in vele andere landen echter (zoals b.v. Frankrijk en België) wordt dit niet gevraagd in de officiële volkstelling en weet men zelfs niet bij benadering hoeveel Joden, die zichzelf als zodanig beschouwen, tot de bevolking behoren. Men leze hiervoor de referaten van Professor H. Guth en Professor R. Bachi, uitgegeven door „Le Centre National des Hautes Etudes Juives, Bruxelles” 1962, en in het verslag van het voornoemde congres.

Zeker na de immigratie uit Noord-Afrika weet men in 1962 in vele plaatsen in Frankrijk in het geheel niet hoeveel Joden er wonen. Kortom, bijna overal in West-Europa moeten de demografen nog met hun werk beginnen en aan wetenschappelijk sociologisch of sociaalpsychologisch onderzoek dat toch enigszins op demografische gegevens zou moeten rusten, durven nog weinigen te denken.

Tot die weinigen behoort A. A. Moles, hoogleraar in de statistiek aan de Universiteit van Straatsburg, die als enige op het congres te Brussel aandacht vroeg voor het probleem van de verschillende vormen en gradaties van Jood-zijn en hiervoor de exact klinkende term Index van Judaïteit (Indice de Judaisité) voorstelde. Het bleek mij echter

in persoonlijke gesprekken dat hij nog geen praktische mogelijkheden zag, deze abstracte term in een werkelijk onderzoek toe te passen.

Verder was in Brussel ook aanwezig Mme Ch. Roland, „chargée de recherches au Collège de France”. Zij heeft in Bazel en enige Franse plaatsen enquêtes onder de Joodse bevolking uitgevoerd in opdracht van de in Parijs gevestigde Joodse organisatie „Communauté”, die ook een deel van het onderhavige onderzoek heeft bekostigd. Madame Roland definieert als doel van haar onderzoek te vinden: „l'idée directrice des groupes juifs et la spécificité des conduites juives et par quels canaux de transmission cette identité juive s'est-elle conservée”. Van haar vragenlijst in Bazel die ik heb mogen inzien heb ik, evenals van verschillende Amerikaanse questionnaires, enkele vragen overgenomen. De verschillen tussen haar vragenlijst en de mijne zijn gedeeltelijk bepaald door een onderscheid in de structuur der Nederlandse en Franse, respectievelijk Zwitserse Joodse gemeenschap (vragen over nationaliteit ouders, taal der ouders etc.), en verder door een andere nadruk op bepaalde aspecten van het onderwerp, maar bovenal door het verschil in methode.

Zowel in de vragenlijst als bij de steekproef van Mevrouw Roland wordt namelijk zeer weinig rekening gehouden met de mogelijkheden tot statistische verwerking; dit in scherpe tegenstelling met b.v. de studies in Riverton en Bayville. Haar steekproef verkrijgt zij door de ledenlijst der plaatselijke Joodse kerkgenootschappen, die aangevuld wordt met adressen welke de aangesloten Joden van hun niet aangesloten Joodse kennissen willen geven, verder weer met de adressen van de kennissen van die kennissen. Een zeer selectieve monsterring dus, die Mevrouw Roland de „Sneeuwbal”-methode noemt en waarbij men bij benadering niet weet welk deel van de niet actief religieus Joodse bevolking men heeft uitgesloten.

Verder bieden de vragenlijsten die ik van Mevrouw Roland ter inzage mocht ontvangen zeer weinig mogelijkheden tot verwerking van kwantitatieve gegevens. Dit gebrek aan kwantitatieve exactheid kenmerkt ook haar in 1962 uitgekomen onderzoek naar de Oost-Joodse immigranten die zich in de twintigste eeuw gevestigd hebben in de Parijse wijk Belleville: „Du Ghetto à l'Occident”¹. Het onder-

¹ Ch. Roland, „Du Ghetto à l'Occident” Paris 1962.

zoek van Mevrouw Roland heeft dan ook de zwakheid dat het hinkt op twee gedachten; enerzijds die van het grote „sample survey”, maar hier zonder de voordelen van exacte cijfers gebaseerd op een representatieve steekproef; anderzijds die van een onderzoek gebaseerd op een beperkt aantal diepte-interviews, maar zonder toepassing van de techniek van werkelijke diepte-interviews. Hierdoor worden haar beweringen maar al te vaak op een zwakke wijze gesteund door de resultaten van haar onderzoek. Als voorbeeld diene dat haar mening over een verband tussen verticale sociale mobiliteit en het breken met de Joodse traditie (op grond van het eerder geciteerde werk van Antonovsky een weinig waarschijnlijke hypothese) nergens met cijfers wordt gesteund.

Wij mogen bij al deze critiek natuurlijk niet uit het oog verliezen dat haar onderzoek een van de eerste sociaalwetenschappelijke studies van groter formaat is over een Joodse minderheidsgroep op het continent van West-Europa en daarbij uitmunt door een heldere stijl. Het is echter jammer dat zij zich niet op de hoogte heeft gesteld van, althans niet heeft verwerkt, wat er reeds elders, vooral in de Verenigde Staten, op dit gebied is gedaan.

Als voorbeeld van dit gebrek aan contact met onderzoekingen elders merken wij o.a. op dat reeds in 1958 in *Yivo Annual of Jewish Social Science* een felle critiek van J. A. Fishman verscheen op hen die een verband wilden leggen tussen een verhoudingsgewijs hoog percentage Joden in intellectuele beroepen en de oude Joodse traditie van het bestuderen van de religieuze wetten; (het eerste had een economisch motief; het tweede was een doel op zichzelf). Toch komt Mevrouw Roland in 1962 met een dergelijke verklaring, zonder verdere bewijsvoering. Verder is nergens in publicaties elders, ook niet in ons eigen onderzoek, iets gebleken van een Joodse groep die als enige vorm van Joodse identificatie het begrip „uitverkoren volk” placht te hanteren¹, of het moest met een negatieve intonatie zijn uitgesproken. Mevrouw Roland echter beweert dat het eerste het geval is met de door haar bestudeerde Oost-Joden van de tweede generatie in Parijs. Bij zo’n uitzonderlijke stelling zou een ondersteuning van

¹ Natuurlijk werd het begrip „uitverkoren volk” wel zeer positief beleefd vóór de jaren van de Joodse emancipatie.

deze bewering door enig kwantitatief materiaal toch wel op haar plaats geweest zijn. Reeds wezen wij op de tegenspraak tussen haar werk en dat van Antonovsky in verband met Joodse identificatie en klasseïdeologie.

Tenslotte zullen wij nu Nederland behandelen. Hier zou men kunnen spreken van een zekere continuïteit van het Joods demografisch onderzoek. Allereerst moeten uiteraard de verschillende volkstellingen van het C.B.S. genoemd worden. Een bezwaar hiervan voor ons doel is, dat de Joden die geen lid zijn van één der Israëlietische kerkgenootschappen of zich om een of andere reden bij een volkstelling niet als zodanig willen opgeven, uitgeschakeld worden. En dat aantal is, zoals wij nog zullen zien, nu veel groter dan vroeger. Verder noemen wij o.a. Dr. E. Boekman: „Demografie der Joden in Nederland” – 1936, Drs. A. Veffers: „Statistische gegevens van de Joden in Nederland” – 1941, verschenen in opdracht van de „Joodsche Raad voor Amsterdam” en tenslotte de in 1960 verschenen Demografische Analyse van de Commissie voor Demografie der Joden in Nederland onder voorzitterschap van Dr. A. Vedder.

Psychologische beschouwingen over de Amsterdamse Joden zijn te vinden in een studie van Dr. F. Grewel en Dr. C. van Emde Boas over „De Joden in Amsterdam”, verschenen in „Mens en Maatschappij” – 1955, afl. 5 en 6. Een Amerikaanse student, Rivkin, schreef in 1954 een scriptie voor het behalen van zijn master-degree getiteld „The Jews in Postwar Amsterdam”. Voor deze scriptie heeft Rivkin een klein aantal Amsterdamse Joden geïnterviewd (niet op random-basis); een schriftelijke enquête mislukte door het feit dat het percentage antwoorden zeer klein was. Voorts heeft Rivkin nog een aantal formele leiders der Joodse gemeenschap geïnterviewd. Het geheel leidde tot een aardig overzicht van de situatie der Joodse gemeenschap in Amsterdam in 1954, dat echter mede door de gebrekkige methodiek niet van een zekere oppervlakkigheid is vrij te pleiten.

Daarnaast is er de studie van Mejuffrouw R. Kats¹, die zich in haar doctorale scriptie tot doel stelde het werk van Rivkin voor

¹ „Een groep is klein geworden” – Een analyse van de situatie der Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog. November 1960, (zie hoofdstuk 2 van onze studie, p. 9).

het gehele na-oorlogse Nederlandse Jodendom te herhalen. Zij maakte van de volgende bronnen gebruik:

1. Een interview met een aantal formele leiders.
2. Jaarverslagen van Joodse organisaties.
3. Artikelen uit Joodse periodieken.
4. Literatuur aangaande de Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog.
5. Haar eigen ervaringen als lid van het Nederlands Israëlietisch Kerkgenootschap en enige Joodse jongeren organisaties.

Ook hier dus weer geen representatieve materiaalverzameling, waarbij zij zich ook beroept op het beperkte kader van een scriptie voor een doctoraal examen en de onmogelijkheid tot het opzetten van een groter onderzoek.

Haar werk is als informatie omtrent de situatie der Nederlandse Joden ook weer zeer bruikbaar, maar gezien het beperkte kader waaraan zij zich bewust heeft gehouden, zowel bij het onderzoek als bij haar analyse, blijft de waarde van dit werk ook beperkt tot een terreinverkenning.

Verder heeft Drs. K. Levisson in 1954 een schriftelijke enquête gehouden onder de Joodse jeugd in Nederland, geboren tussen 1934 en 1942, voor zover tenminste hun adressen bekend waren bij de Joodse jeugdorganisaties. Hierbij werden slechts vragen gesteld, die zich beperkten tot de al dan niet Joodse opvoeding van de kinderen, hun belangstelling voor de Joodse jeugdorganisaties en hun bereidheid eventueel naar Israël te emigreren (Alyah).

Deze enquête is ook slechts door 25% der geadresseerden beantwoord, meer nog door de jeugd in de provincie dan door die in Amsterdam. Het Amsterdamse cijfer lag nog beneden de 20%. In de „Joodse Wachter” van 24 Juni 1955 zijn de resultaten van deze enquête gepubliceerd. Tenslotte zij nog vermeld het proefschrift van Dr. J. Leydesdorff „Bijdrage tot de speciale Psychologie van het Joodse Volk” 1919, Groningen, dat weliswaar als poging tot het vinden van fundamentele psychologische eigenschappen bij de Joodse groep in Nederland juist buiten het terrein ligt van ons onderwerp en verder nogal aanvechtbaar is wegens de gebruikte techniek, doch

nochtans opmerkelijk is als eerste poging in Nederland tot het leveren van kennis van het wezen van onze Joodse bevolking. Uit de inleiding citeren wij: „Met vreugde grijp ik de gelegenheid aan, mij door de bewerking van dit proefschrift geschonken, om een kleine bijdrage te kunnen leveren tot de kennis van het wezen van ons Joodsche volk, dat arme volk, zoo weinig gekend en zooveel gesmaald, zoo vaak veroordeeld, zoo zelden met volkomen objectiviteit bestudeerd”¹.

Samenvattend kan men concluderen dat er nog maar weinig materiaal bestaat over de attitudes ten opzichte van het Jood-zijn en dat er slechts enkele mondelinge enquêtes hebben plaats gehad waar men de Joodse bevolking van een stad of een streek op basis van een steekproef omtrent deze attitudes heeft geïnterviewd.

Verder dat in die gevallen waar dit plaats heeft gehad (een zestal in de Verenigde Staten, een tweetal in Frankrijk en één in Bazel), men zich in het algemeen heeft beperkt, hetzij tot de bij de kerkgenootschappen aangesloten Joden, hetzij tot de bij de georganiseerde Joden bekende families. Anders gezegd, het onderzoek naar de attitudes van *alle* Joden in een bepaalde gemeenschap, i.c. alle Joden in Amsterdam, is wat onderwerp betreft een weinig betreden terrein en wat de te onderzoeken groep betreft is het in zijn uitgebreidheid een eerste onderzoek te noemen met alle voor- en nadelen van een eerstgeborene.

¹ Voor critiek verwijzen wij naar het eerder vermelde artikel „De Joden in Amsterdam” door Dr. F. Grewel en Dr. C. van Emde Boas.

4

TECHNIEK VAN HET ONDERZOEK

Neem het getal van de gehele vergadering van de kinderen Israëls, naar hun geslachten, naar het huis hunner vaders, in het getal der namen van alles wat mannelijk is, hoofd voor hoofd, en gij zult tellen vanaf twintig jaar oud en daarboven allen die trekken in het leger van Israël, die zult gij tellen naar hun afdelingen.

Numeri, Hoofdstuk 1, zin 2, 3.

In het vorige hoofdstuk zagen wij reeds dat één der grote problemen bij een enquête als de onze is de massa te bepalen, waaruit de steekproef zal worden getrokken. Eerst zal men moeten uitmaken, wie men als Jood zal beschouwen; wil men vervolgens een steekproef trekken, dan zal men ook nog over de adressen van de onder deze omschrijving vallende personen moeten beschikken.

De definitie van „Jood”, in de tijd van de Joodse autonomie een zeer duidelijke, is nu een onderwerp van hevige discussie zowel in Israël als in de diaspora. De operationele definitie die wij in dit onderzoek gebruiken is die van de orthodoxe traditie (halagah), waarbij Jood diegene is, die uit een Joodse moeder geboren is. Wij doen dit niet uit principiële overwegingen, maar om de volgende praktische redenen:

1. De „masterlist” waarvan wij gebruik gemaakt hebben werd samengesteld door personen en organisaties, die voor het merendeel eveneens van deze definitie gebruik maakten.
2. Ook in de getallen genoemd in het demografische onderzoek van 1960 werd van deze definitie gebruik gemaakt¹.

¹ Zie ook de verdediging voor deze keuze in het onderzoek aldaar, paragraaf 1.3.

3. Daar het in ons onderzoek voor een belangrijk deel gaat om de mate waarin men zich Joods voelt kan men onmogelijk uitgaan van een criterium dat het Jood-zijn doet afhangen van het zich Joods voelen, wanneer men tenminste niet in een tautologie wil vervallen.
4. De halagische definitie heeft voor de statistische bewerking het voordeel van exactheid zonder twijfelgevallen of tussengroepen, zoals half-Joden en kwart-Joden.
5. Met deze operationele definitie hebben wij in feite een zo ruim mogelijke definitie van het begrip Jood gebruikt, waarbij men slechts op één punt in gebreke blijft, namelijk waar het gaat om de kinderen van een Joodse vader en een niet-Joodse moeder, waarvan zeker een deel volgens vele andere definities en ook volgens hun eigen opvatting tot de Joodse groep behoort. Het weglaten van dit groepje is principieel discutabel, praktisch zal het, in evenwicht gehouden door de groep respondenten met een Joodse moeder, van weinig invloed zijn op de eindconclusies van een onderzoek als dit. Wat de steekproef betreft; deze is getrokken volgens het systeem van a-selectie getallen volgens Ferro, *Statistisch Vademecum*¹, uit de massa van 12.600 namen van Joden van beide seksen, geboren vóór 1944 en tijdens het onderzoek in Amsterdam woonachtig.² Deze lijst, die overeenkomt met de getallen genoemd in het recente demografische onderzoek der Nederlandse Joden van Vedder c.s. zal zeker belangrijk meer dan 90% der Joden in Amsterdam bevat hebben. Men kan stellen dat een groep van zeer perifere Joden, die hoogstens enkele procenten van de totale massa beslaat, niet in onze enquête is opgenomen. Bij de slotconclusies moet men dus, wanneer men de gegevens op de gehele Joodse massa in Amsterdam wil betrekken, in gedachte blijven houden dat „perifere” Joden waarschijnlijk in iets te kleine getale vertegenwoordigd zijn.

¹ H. Ferro, *Statistisch Vademecum*, Leiden 1951.

² Dus voor alle duidelijkheid, om misverstand met andere aantallen te voorkomen, zij nog eens vermeld: dit zijn *niet* alleen de leden van de Joodse kerkgenootschappen of zij die zich bij een volkstelling als zodanig opgeven, *noch* zij die zich op een of andere manier als Joods definiëren of zich Joods voelen – maar alleen volgens de definitie: zij die een Joodse moeder hebben.

Bij het definiëren van de massa en het samenstellen van de steekproef hebben wij dus gebruik gemaakt van de „masterlist” methode. In ons geval heeft dit slechts één nadeel. Bepaalde instanties die ons namen verstrekten deden dit slechts op voorwaarde van geheimhouding der bronnen. Na rijp beraad hebben wij het grote belang – de informatie – gesteld boven het kleinere – het in het openbaar kunnen verdedigen van de bronnen –. Wij hebben echter nu het grote voordeel, dat wij bij dit onderzoek over een massa beschikken, veel uitgebreider en minder eenzijdig dan bij andere, in het vorige hoofdstuk aangeduide onderzoekingen gebruikt.

Wij willen nog even ingaan op de andere methoden, die gebruikt zijn voor het vaststellen van de massa voor dergelijke onderzoeken bij Joden. Naast de „masterlist” methode zijn dit de volgende:

A. De Jom Kippoer-methode: informeren welke kinderen op de Grote Verzoendag worden thuisgehouden van school. Deze methode heeft vier nadelen:

1. Niet alle scholen geven deze informatie.
2. In verschillende landen houdt slechts een minderheid der Joodse ouders hun kinderen op Jom Kippoer van school.
3. Eenzijdige selectie, nu op orthopractische grondslag.
4. Ook een eenzijdige selectie samenhangend met de gezinsbouw.

B. Het selecteren van Joodse namen, de onomastiek¹: hiervoor is een nieuw specialisme gekomen dat eruit bestaat om in ieder land of gebied de specifiek Joodse namen te bepalen. Daarnaast wordt nog het percentage vastgesteld van de dragers van de specifiek Joodse namen ten opzichte van de gehele Joodse groep. Dit is een moeilijke methode met veel gissingen die vanzelf weer vergissingen uitlokken en een selectie ten voordele van de Cohens en ten nadele van de singuliere namen.

C. De Sneeuwbal-methode; men vraagt aan leden in een bepaalde kring adressen van Joodse kennissen en aan deze kennissen weer

¹ Zie W. Bocks voordracht op de meer genoemde conferentie in Brussel in 1962 (blz. 31).

nieuwe adressen. De kans dat men in één of enkele beperkte sociale kringen blijft is natuurlijk groot.

Uit de ervaring blijkt bovendien dat men bij deze methoden naast een zekere selectie mede een veel kleiner percentage van het totaal der Joden verkrijgt dan bij de methode die wij gebruikten.

Onze studie heeft betrekking op de Joden in Amsterdam. Met de aanduiding „in Amsterdam” worden hier bedoeld diegenen, die op het moment van de enquête – September 1962 tot en met Februari 1963 – binnen de grenzen van de gemeente Amsterdam gevestigd waren. Kortelings geëmigreerden vielen dus buiten onze steekproef, juist gevestigden daarbinnen; bewoners van nieuwe tuinsteden werden geïnterviewd, echter geen Joden in de zelfstandige randgemeenten.

Vijf interviewers kregen, behalve de gebruikelijke interview-training, informatie over Joodse gebruiken en geschiedenis.

Hun vooropleiding was als volgt: drie maatschappelijke werksters, één sociaal-pedagogisch werkster, tevens studente in de psychologie en één kandidaat sociologie. Als reserve bij dubbele afspraken fungeerde schrijver dezes, die tevens behalve bij de proef-interviews in de loop van de enquête ieder der interviewers een aantal malen bij het interview begeleidde.

Twee der interviewers hadden twee Joodse ouders, één een Joodse moeder, een andere een Joodse vader en de vijfde was geheel niet-Joods. Alle interviewers hadden de indruk door de geïnterviewden als Jood gepercipieerd te zijn, met uitzondering van een tweetal gevallen bij de niet-Joodse interviewer. Deze verschillen hebben niet geleid tot een voor ons merkbaar onderscheid in de beantwoording der interviews.

Instructie aan de interviewers werd gegeven om de vragen zo letterlijk mogelijk te stellen; interrupties van familieleden, speciaal echtgenoten, werden geweerd met de belofte van een spontane discussie na het beëindigen van het interview.

Het aantal weigeringen viel ons zeer mee, 15 procent. Iedere weigeraar werd door een gelijksoortige persoon vervangen, waarbij werd gelet op een indicatie van het maatschappelijk milieu, namelijk het al of niet hebben van telefoonaansluiting en een indicatie van de

Joodse belangstelling, n.l. het al of niet abonné zijn van het Nieuw Israëlietisch Weekblad, het enige Joodse weekblad in Nederland. Deze gegevens hadden het voordeel dat zij verkrijgbaar waren los van onze masterlist en vragenlijst. Vanzelfsprekend waren deze „vervangers” ook uit de masterlist afkomstig.

De weigeraars bleken gelijkelijk over onze categorieën verdeeld te zijn.

Veruit de meeste geïnterviewden vonden het interview een zeer prettige ervaring en in vele gevallen liet men de huisgenoten achter in een enthousiaste gedachtenwisseling over Joodse aangelegenheden. 210 personen werden geïnterviewd. De vragenlijst bestond uit 75 vragen, gecodeerd volgens het twaalfpuntensysteem. De meeste waren geprecodeerd. Slechts enkele vragen, speciaal die waar men de specifieke Joodse eigenschappen liet opnoemen, zijn achteraf gecodeerd om in deze gevoelige materie de kans op beïnvloeding tot het minimum te reduceren. Tabellarisering had plaats op de Bull-machine van het seminarium voor massapsychologie van de Universiteit van Amsterdam, met medewerking van Drs. M. Brouwer.

Voor de statistische analyse uitgevoerd in het zesde en de daaraan volgende hoofdstukken werd het advies ingewonnen van de statistische afdeling van het Mathematisch Centrum te Amsterdam, waar ook de vereiste berekeningen werden uitgevoerd. De in die hoofdstukken en bijlage 3 vermelde gegevens zijn gebaseerd op de rapporten die door het Mathematisch Centrum aan mij werden uitgebracht.

Dit hoofdstuk zou ik willen besluiten met een opmerking over een specifiek probleem dat zich bij enquêtes als de onze voordoet bij de beantwoording van de gestelde vragen.

Het gaat hier over de vaak op het eerste gezicht inconsequent lijkende beantwoording van vele vragen. Bij nader inzien blijkt echter, dat men de ene maal antwoordt volgens een rationeel denkschema waaraan men zijn gedachtengang heeft onderworpen, terwijl men een andere keer dieper liggende irrationele waarden tot uiting brengt.

Dit is het duidelijkst met een voorbeeld te illustreren. Bij een interview antwoordde een socialist van vóór de eerste wereldoorlog dat hij slechts Jood was in godsdienstig opzicht. Hij bleek overigens geen lid te zijn van een Joods kerkgenootschap, geen religieuze

Joodse traditie te volgen en ongelovig te zijn. Hij weigerde speciale Joodse eigenschappen te zien, er was volgens hem geen onderscheid tussen Joden en niet-Joden, maar Joodse nouveaux riches lokten wel antisemitisme uit. Als derde in deze reeks van inconsequenties deelde hij mede blij te zijn dat zijn kinderen gemengd gehuwd waren, maar hij betreurde het op een ander moment van de enquête dat zijn kleinkinderen niet besneden waren. Dit soort inconsequenties kwam wel meer voor en is als volgt te verklaren.

De geïnterviewde was als socialist van het eerste uur anti-kerks en anti-religieus. Tegelijk wenste hij, zoals alle principiële assimilan-ten, de Joodse groep in Nederland te zien als een willekeurig kerk-geenootschap. In zijn theoretisch schema moest deze groep al lang niet meer bestaan, maar als kapitalisten wekten zij zijn onlustgevoelens. Hoewel hij volgens zijn ideologie blij moest zijn met het feit dat zijn kleinkinderen slechts half-Joods waren, voelde hij zich toch emotio-neel verarmd omdat zij niet meer in het Oude Verbond waren opge-nomen.

In meerdere interviews ontmoette men dergelijke inconsequenties die terug te brengen zijn op het algemeen gegeven, dat de mens ener-zijds tracht te leven langs rationele denkschema's, maar tegelijk toch geen afstand wil doen van zijn gevoelswereld.

Deze menging van rationele en irrationele waarden compliceert wel de gevonden gegevens, maar doet tegelijk vermoeden, dat de geïnterviewden zich in al hun facetten voor het interview hebben opengesteld.

5

DE VRAGEN VAN DE QUESTIONNAIRE

Wat is Uw beroep, waar komt gij vandaan, wat is
Uw land en van welk volk stamt gij af?
En hij zei tot hen: „Een Hebreëer ben ik. En ik
vrees de Eeuwige, de hemelse God, de maker van
zee en land.

Jona, Hoofdstuk 1, zin 8, 9.

In het nu volgende hoofdstuk hoop ik enige aandacht te kunnen besteden aan het hoe en waarom van de vragen die zich in de questionnaire van dit onderzoek bevinden. Men kan zich de vraag stellen hoe men zo exact mogelijk de graad van Joodse identificatie van de geïnterviewden kan vastleggen of, om met de term van A. A. Moles te spreken, „l'Indice de Judaisité” (zie hoofdstuk 3, blz. 31). Hier treden een reeks problemen op, die het moeilijk maken een schaalindeling op te stellen die tot redelijke resultaten kan leiden. Enkele van de problemen wil ik hier aanduiden.

Het is reeds zeer discutabel of de orthodoxe traditie een gradatie in het al of niet nakomen van de wet kent.

Bij de groep die „iets” aan Joodse traditie „doet”, wordt de keuze uit de Joodse gebruiken, die men al of niet uitvoert, bepaald door reeksen van aanleidingen, waarvan een belangrijk deel onmogelijk in een studie als deze valt te onderzoeken. Het is b.v. deductief aan nemelijk te maken dat een Jood die in een katholieke „Umwelt” leeft een andere keuze doet uit de Joodse tradities die hij het eerst opgeeft dan een die een Calvinistische beïnvloeding ondergaat.

In een katholieke wereld zal een strenge Sabbath-viering vreemder aandoen dan de Mezoëzah en de Sabbath-lichten. Het omgekeerde

geldt voor de Calvinistische omgeving. De vormen die het meest bij de omgeving afsteken zal men in het algemeen het eerst laten vallen.

Bij de meer vrijzinnig religieuze Joden ziet men uiteenlopende opvattingen in zake de vraag, welke gebruiken essentieel zijn voor het Jodendom; er zijn, om een voorbeeld te noemen, huisgezinnen die slechts ritueel geoorloofd vlees gebruiken, maar zich niet houden aan de rabbijnse voorschriften betreffende het gescheiden vaatwerk; bij anderen is dit juist omgekeerd. Nog ingewikkelder wordt het echter wanneer men bedenkt, dat velen niet uit religieuze motieven maar om andere, vaak zionistische, beweegredenen een weer variërend aantal traditionele Joodse gebruiken gehandhaafd of opnieuw ingevoerd hebben. Daarnaast dekt menige rationalisatie een angst voor het verbreken van bepaalde taboes – zelfs menigmaal zonder dat de oorspronkelijke religieuze betekenis als een taboe kan worden aangeduid –; persoonlijke ervaringen al of niet in de jeugd opgedaan en binding aan bepaalde gewoonten zijn eveneens werkzaam. Deze opmerkingen gelden allen voor de gebruiken die uit de oorspronkelijke Joodse orthopraxie voortkomen.

Nog moeilijker valt het echter een enigszins zinrijke schaalverdeling van Joodse substantie samen te stellen, wanneer men daarbij ook betreft de gerichtheid op Israël, kennis van het Jodendom, Joodse sociale contacten en de typische Joodse attitudes.

Wij hebben ons dan ook van zulk een schaalindeling onthouden, maar wel op elk der genoemde gebieden een aantal vragen gesteld en waar dat mogelijk was deze onderling vergeleken en op veranderingen per generatie onderzocht. Wij zullen nu op deze vragen ingaan, vooral om de lezer die niet al te zeer thuis is in het specifieke aspect van dit onderzoek, namelijk het Joodse groepsgedrag, enig inzicht te geven.

Het Jodendom zoals het zich tussen ruwweg het begin van de jaartelling en 1800 manifesteerde, kenmerkte zich onder meer door een reeks van gebods- en verbodsbepalingen, die de Jood een vorm van leven voorschreef welke bepaald was van de wieg tot het graf en van de eetkamer tot de slaapkamer. Hoewel deze voorschriften nu slechts door een kleine minderheid der Joden, de streng orthodoxe, ten volle worden uitgevoerd, blijkt toch een veel grotere groep zich om

uiteenlopende redenen – zie boven – aan een deel van deze gebruiken te houden.

Door het feit dat men met vragen over het nakomen van Joodse gebruiken exacte handelingen vaststelt (en geen moeilijk te controleren meningen) zijn deze vragen betrekkelijk gemakkelijk te quantificeren en lenen zij zich ook voor het vergelijken der verschillende generaties (ouders, de geïnterviewden zelf en hun kinderen). Daarbij komt dat deze tradities zich niet beperken tot zuiver religieuze waarden, maar ook sociale en nationale functies in de groep hebben.

Wat de vragen zelf betreft volgt hier een korte toelichting. In de traditionele Joodse keuken zijn drie groepen van verboden het meest bekend: het verbod van het gezamenlijk nuttigen van vlees en melkgerechten, hetwelk leidt tot het bezitten van tenminste twee stel eetgerei, van borden en pannen, messen en vorken tot afwasteiltjes toe, verder het verbod van het eten van een reeks van dieren waarvan het varken het meest bekend is, en tenslotte het verbod anders dan ritueel geslacht vlees te eten. De toegestane spijzen worden met de term „kosher” (kasjeer) aangeduid.

Over elk van deze categorieën hebben wij een vraag gesteld, met bewuste uitsluiting van de minder bekende verboden, zoals b.v. die over de koshere wijn.

Het Joodse Paasfeest (Pesach) kan men wel als het meest karakteristieke van de reeks Joodse feesten beschouwen. Wij hebben een tweetal vragen hierover gesteld: één over de Seideravond (Sederavond), het op de eerste twee avonden van Pasen vallende familiefeest waarbij over de uittocht van Egypte wordt verteld, gedebatteerd en gezongen; een tweede vraag over het eten van de ongezuurde broden, „matzes” (matzoth), de in de Paasweek verplichte kost voor de orthodoxe Jood met uitsluiting van het gewone brood; als lekkernij ook bekend bij de meerderheid der niet-Joodse Amsterdammers.

In verband met de andere feesten stelden wij nog vragen over het aansteken van de Chanoekah-lichten bij het inwijdingsfeest, een symbool verband houdende met nationaal-Joodse sentimenten en over het vasten op Grote Verzoendag (Jom Kippoer), een in opzet zuiver religieuze manifestatie.

Verder werd in dit kader nog een vraag gesteld over het meest

populaire aspect van de Sabbath-viering, namelijk de speciale Vrijdagavondmaaltijd; over het synagogebezoek; over een eventueel „kerkelijk” huwelijk, in het algemeen „Choepah” of „Choppe” genoemd en over de aanwezigheid van een Mezoelah, een rolletje met enkele teksten uit de bijbel dat, aan de deurposten bevestigd, geacht wordt de Jood aan de Goddelijke wet te herinneren, doch dat tevens door velen als een soort Joods herkenningsteken of een magisch voorwerp beschouwd wordt.

Tegenover deze symbolen van een Joodse „way of life” stelden wij enkele gebruiken van duidelijk niet-Joodse afkomst: het in Nederland algemeen gevierde kinderfeest van Sint Nicolaas en verder de kerstboom en de kerstmaaltijd, allen van gedeeltelijk heidense en verder van zuiver Christelijke oorsprong. Ook in deze vragen gingen wij het verloop na in de generaties om deze met de Joodse gebruiken te kunnen vergelijken.

Naast dit onderzoek naar de aanwezigheid van traditioneel Joods gedrag keken wij in verband met het vaststellen van een „indice de judaïsité” naar een specifieke Joodse belangstellingssfeer, een min of meer Joodse sociale omgeving, naar de mate van gerichtheid op Israël, de kijk op de mede-Jood, het Jodendom en de Joodse organisaties en naar de houding van de geïnterviewde ten opzichte van de niet-Joodse wereld, met inbegrip van zijn reactie op het antisemitisme.

De mate en richting van de Joodse belangstelling trachtten wij op het spoor te komen met vragen over de keuze van Joodse boeken, Joodse programma's over radio en televisie, Joodse periodieken en de eerst gelezen rubrieken in het enige Joodse weekblad in Nederland het „Nieuw Israëlietisch Weekblad” en verder met vragen over de voorkeur voor een bepaalde manier van Joods contact (van huisbezoek via bijeenkomsten tot televisie-uitzendingen), de Joodse organisaties en doelstellingen die men financieel steunde, de aspecten van het Joodse onderwijs waar men de beste herinneringen aan had of die men eventueel opnieuw zou willen genieten en tenslotte over de namen van personen die men ten zeerste bewonderde. (Deze laatste projectie-vraag heeft weinig opgeleverd dat zich leende tot systematische verwerking in ons onderzoek).

Om te bepalen in hoeverre de geïnterviewde in een min of meer

Joodse sociale omgeving leefde stelden wij de volgende vragen: of zijn vrienden in meerderheid Joods waren of niet; of hij lid was van een Joodse organisatie, van een kerkgenootschap; verder of hij gemakkelijker contact maakte met Joden dan met niet-Joden.

De mate van gerichtheid op Israël trachtten wij vast te stellen met vragen over de persoonlijke betrokkenheid bij de staat Israël; of men al eens overwogen had zich daar te vestigen; zijn reactie op de Sinaï-campagne in vergelijking met de gelijktijdige Hongaarse opstand; eventueel vacatieverblijf in Israël; zijn houding tegenover eventuele emigratie naar deze staat van zijn kinderen; giften aan zionistische instellingen.

Met vragen of men de Joden een volk, een kerkgenootschap, een ras, een lotsgemeenschap of iets anders vond; hoe men dacht over proselieten¹, de gedoopte Joden, het gemengde huwelijk, de eeuwenoude op Joden gerichte Christelijke zending; over de centrale Joodse geloofspunten; over het Joodse onderwijs; over de reden van de besnijdenis; of men Joods begraven wenste te worden; of er een taak voor het Jodendom in de wereld is; of men als Jood herboren zou willen worden en of de Joden zich als aparte groep zouden moeten blijven handhaven – met deze lange reeks vragen trachtten wij iets te weten te komen over de kijk van de geïnterviewden op het Jodendom.

Hoe men zijn mede-Joden beschouwde werd vooral gemeten met de vraag over veronderstelde positieve en negatieve Joodse eigenschappen en Joodse eigenschappen die men wenselijk achtte.

Met antwoorden op deze vragen kan men ook trachten vast te stellen in hoeverre en in welke vorm er sprake is van een min of meer normale groepstrots of van haar tegendeel: de bij de traditionele minderheden optredende zelfhaat.

Meer indirect gingen wij hierop verder in met een vraag of Joden ook aanleiding geven tot antisemitisme (en ter vergelijking hiermede

¹ De vraag of men proselieten moet aanvaarden en onder welke voorwaarden is op het ogenblik een onderwerp van hevige discussie in de Joodse wereld. Hierbij blijken de eisen die eventueel aan proselieten zouden moeten worden gesteld, samen te hangen met de kijk die de eisenstellers hebben op het Jodendom (b.v. orthodox religieus, liberaal religieus of nationaal). Gedeeltelijk zou men dus de vraag over het proselitisme kunnen beschouwen als een projectievraag over de kijk op het Jodendom van de geïnterviewde.

of Nederlanders ook in het buitenland anti-Nederlandse gevoelens teweeg brengen) en met een vraag over eventuele verschillen tussen Israëli's en andere Joden.

Tenslotte werd de kijk op mede-Joden beschouwd via een vraag over een eventuele voorkeur voor een Joodse winkel boven een niet-Joodse. Er werden vragen gesteld over de kritiek op Joodse organisaties, de leiding van deze organisaties, het onderwijs en weer meer indirecte vragen naar de voorkeur voor de financiering van de verschillende Joodse fondsen.

Er werd ook gevraagd naar de toekomstverwachtingen omtrent de Joodse gemeenschap in Nederland en in de wereld. De niet-Joodse „Umwelt” werd betrokken bij kwesties over eventueel antisemitisme in Nederland en de mogelijkheid van bestrijding van de Jodenhaat; verder ook bij de vraag naar mogelijke anti-Nederlandse gevoelens die Nederlanders in het buitenland zouden kunnen opwekken.

Wij hebben ook een reeks demografische en andere sociografische gegevens trachten te verkrijgen, die ons verder inzicht zouden kunnen geven in de verspreiding van de onderzochte gebruiken en attitudes en die in vele gevallen ook aansluiting hebben bij de eerder vermelde demografische studie van Vedder c.s.

Het betreft hier vragen over de sociale status der geïnterviewden; de eventuele stijging of daling hiervan (ook van ouders en kinderen); het genoten Joodse onderwijs; beroepsindeling; leeftijd; geboorteplaats; Joodse of niet-Joodse voornaam (ook van ouders en kinderen); besnijdenis van de kinderen en over de wens om zich Joods te laten begraven. Verder nog een vraag of men in de periode van de Duitse bezetting in Nederland (1940-1945) was ondergedoken, in een concentratiekamp had gezeten, naar het buitenland was uitgeweken of tot een categorie behoorde die nog niet voor deportatie in aanmerking kwam (meestal de zogenaamde half-Joden of gemengd gehuwden).

Zoals eerder aangeduid zijn bepaalde vragen mede gesteld ter vergelijking met onderzoek elders in de wereld; andere in verband met contrôle op gegevens reeds anderszins in ons bezit (abonnementschap op het Nieuw Israëlietisch Weekblad en het aantal Joden dat vlees van een koshere slager betreft). Deze contrôle op de gegeven antwoorden leidde tot een positief resultaat. De totalen van de gegeven antwoorden omtrent rituele gebruiken en abonnementschap N.I.W.

komen overeen met de percentages van de Joodse bevolking die ons opgegeven zijn door de koshere leveranciers en de administratie van het N.I.W. Een en ander wijst op een zeer bevredigende representativiteit van onze steekproef.

Men kan de systematiek van dit onderzoek en daarmee de samenhang van een belangrijk deel van de vragen van deze questionnaire ook bezien vanuit een recente Nederlandse publicatie: „Uiterlijke Samenhang en Bindingskracht van de Organisatie”¹. Het lijkt mij niet oninteressant om vast te stellen dat de omschrijving van de samenhang en bindingskracht zoals Lammers die ziet, in hoge mate toepasselijk is op de door ons behandelde groep en de in dit onderzoek gebruikte technieken. Dit is op zichzelf niet zo vreemd, omdat Lammers kennelijk bij de door hem besproken meso-sociale structuren vaak gedacht heeft aan Nederlandse kerkgenootschappen, zoals blijkt uit de voorbeelden die hij heeft behandeld. Lammers onderkent een uiterlijke en een innerlijke samenhang tussen de leden van een organisatie. Aan de uiterlijke samenhang onderscheidt Lammers de formele band, bestaande uit „bepaalde collectieve voorstellingen van een aantal mensen en groepen, die zichzelf beschouwen en door anderen beschouwd worden als behorend tot een bepaald organisatorisch verband” (Lammers, p. 11), en de mate van participatie in het leven van de organisatie, de daadwerkelijke samenhang (p. 10). Hier blijkt tevens hoe moeilijk het onderscheid tussen formele binding en innerlijke samenhang is; mensen „die zichzelf beschouwen als behorend tot een organisatorisch verband” vertonen solidariteitsgevoelens, wij-gevoel, wat juist genoemd is als het kenmerk van innerlijke bindingskracht.

Een in ons verband essentiële opmerking maakt Lammers wanneer hij stelt dat bij een organisatie de spanwijdte van de formele samenhang doorgaans groter is dan die van de daadwerkelijke samenhang (p. 11); het verschil wordt gevormd door de papieren of nominale leden. Hieronder verstaat Lammers die mensen die zich bij volksen andere tellingen en dergelijke wel opgeven als behorende bij een

¹ Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de sociologie van de organisatie aan de Rijksuniversiteit te Leiden op Vrijdag, 9 October 1964 door Dr. C. J. Lammers. – van Gorcum, Assen.

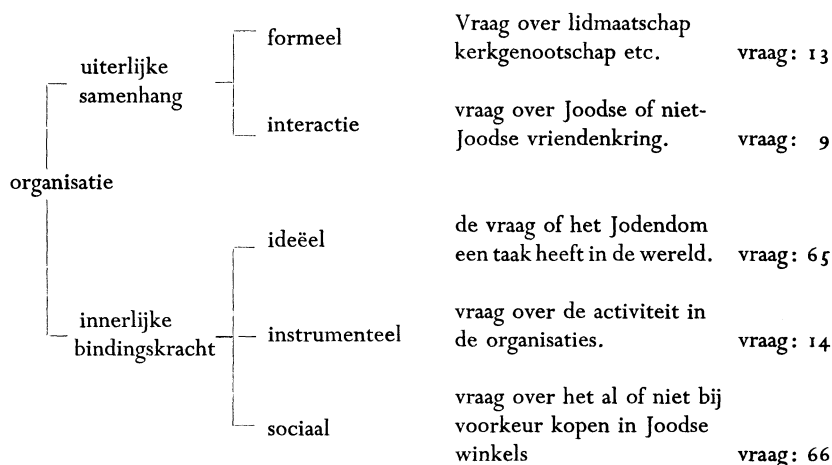
bepaalde organisatie, b.v. een kerk, maar er in feite „niets meer aan doen”, terwijl bij onderzoek blijkt – en ook in ons onderzoek zal blijken – dat het maatschappelijk gedrag van deze marginale leden toch nog voor een deel beïnvloed wordt door een zekere mate van referentie aan de organisatie; al verschilt het gedrag van deze nominale leden van dat van de actieve leden van de organisatie, het heeft hier dikwijls nog meer overeenkomst mee dan met het gedrag van de niet-kerkelijken. Onder deze randgroepering kunnen wij die Joden verstaan die nog wel zijn aangesloten bij één van de Joodse richtingen, echter zonder te participeren en die zich toch wel met het Joodse groepsgeheel verbonden voelen; dit in overeenstemming met de definitie die Lammers van innerlijke samenhang geeft en die uiteraard ook voor de Joodse groep geldt: de mate waarin de organisatiegenoten zich met het organisatiegeheel verbonden voelen. Dat deze groepering zich met de organisatie verbonden voelt, zullen we in ons onderzoek nagaan.

Als grondslag van de innerlijke binding noemt Lammers de *ideële*, de *instrumentele* en de *sociale* binding (p. 16). Op deze punten verschillen de orthopraxe leden met de randfiguren: de eersten zijn verbonden door alle drie de grondslagen, de „papierenen” leden voelen zich vooral in sociaal opzicht verwant; de nadruk valt daarbij op de sociale sfeer, het sociale klimaat. Lammers meent dat de nominale leden vooral een cerebrale binding met de organisatiedoeleinden zullen hebben; voor zover de gedeeltelijk geassimileerde Joden een (eventueel negatieve) ideële band met de organisatie onderhouden, is de aard van deze binding naar onze ervaring niet cerebraal maar sterk emotioneel.

Zeër relevant is Lammers' waarneming „dat de meeste grote organisaties naast hun ledenbestand te maken hebben met een publiek van sympathisanten of antisymphisanten, die formeel niet tot de organisatie behoren, maar incidenteel (of soms ook geregeld) wel deelnemen aan het organisatiegebeuren” (Lammers, p. 11). Er is bepaald nog sprake van een „understatement” wanneer we stellen, dat dit bij de Joden in wel zeer sterke mate het geval was en is. Een aanzienlijk deel van wat doorgaans als de Joodse problematiek wordt aangeduid, vindt in deze omstandigheid zijn oorsprong.

Tevens blijkt hier een – zij het graduëel – verschil tussen Joodse

en andere organisaties; zo hebben kerken, consumentenorganisaties en gezelligheidsverenigingen een achterban van papieren leden, die geleidelijk afbrokkelt en ook aangevuld wordt uit de gelederen van de actieve leden. Onder de Joden die niet bij een religieuze groepering zijn aangesloten, maar er wel een gedeelte van hun referentiekader aan ontleen, ligt de situatie minder vrijblijvend. Wij gaan daar in hoofdstuk 10 nader op in. In dit hoofdstuk lijkt het ons zinvol om bij wijze van voorbeeld een aantal vragen van de questionnaire in een kader te plaatsen dat aansluit op het door Lammers geordende systeem.

In de volgende hoofdstukken hopen wij de gevonden gegevens mede te delen en te beschouwen, waarbij wij zullen trachten speciale aandacht te besteden aan tendenties die in de generaties een bepaalde ontwikkeling doen vermoeden en verder zullen wij de krachten en tegenkrachten proberen aan te wijzen die in deze ontwikkeling een rol spelen.

6

DE GEVONDEN GEGEVENS

A. Traditieverval

Eénmaal dansten onze vaders met één hand op
vriendenschouder, in de andere hand het séfer
– last door 't volk getorst met liefde – eenmaal
dansten onze vaders...¹.

Wanneer men wil vaststellen of er al of niet verschillen optreden in het nakomen van specifieke Joodse gebruiken in een aantal opeenvolgende generaties bij de Joden in Amsterdam, dan bestaat daarvoor in principe één geheel sluitende techniek: men zal dan steeds na verloop van ongeveer twintig jaar onder geheel gelijke omstandigheden, op een gelijke wijze, met gelijke vragen, een gelijksoortige steekproef moeten enquêteren en de resultaten van deze enquêtes onderling vergelijken. Daar dit bij onze groep echter in het verleden niet gebeurd is en wij ook niet de tijd nemen om een halve eeuw te wachten met het publiceren van onze gegevens, zijn wij genoodzaakt minder volmaakte methoden te gebruiken, wanneer wij toch iets te weten willen komen over de ontwikkeling van het nakomen der Joodse gebruiken bij de jongste generaties in Joods Amsterdam².

Hierbij kan men twee procedures toepassen, namelijk:

1. Het kwantificeren van de antwoorden van de geënquêteerden op

¹ Jitschak Lamdan in het gedicht „De Ketting der Dansers”, vertaald door D. Koker en J. Melkman in „Modern-Hebreeuwse poëzie” – 5702-1941, Amsterdam, p. 61.

² In de praktijk wordt een dergelijk gedetailleerd onderzoek zelden opnieuw op precies dezelfde wijze gedaan, omdat én de mening van de onderzoekers over wat als onderwerp van onderzoek belangrijk is verschuift, én de onderzoekstechnieken veranderen én de mogelijkheden tot het verrichten van een uitgebreid onderzoek bij de sociale wetenschappen zelden precies gelijk zijn.

de vragen over de gebruiken welke hun ouders, zichzelf en hun kinderen nakwamen of nakomen en het onderling vergelijken van deze antwoorden.

2. De ondervraagde groep splitsen naar het geboortjaar van de geënquêteerden en aldus onderverdelen in groepen die ten naaste bij met generaties corresponderen (in ons geval zou men dan nemen hen die hun puberteit beleefden: a) voor de eerste wereldoorlog, b) tussen de twee grote oorlogen, c) na de tweede wereldoorlog) en deze groepen onderling vergelijken.

Bij de door ons in hoofdstuk 3 besproken literatuur wordt meestal uitgegaan van de methode die wij onder 1. hebben aangeduid. Bijvoorbeeld Antonovsky en Roland maakten hiervan gebruik. Alleen in het werk van Kramer en Leventman werd een methode gebruikt die aansluit op de door ons onder 2. aangeduide werkwijze. Opmerkelijk is echter dat géén van de door ons geraadpleegde schrijvers op de mogelijkheid heeft gewezen dat deze toch duidelijk onvolmaakte technieken systematische fouten zouden kunnen medebrengen. Past men namelijk de onder 2. genoemde methode toe, dan is de mogelijkheid gegeven dat de verschillen in het nakomen van Joodse tradities tussen de generaties veel kleiner lijken dan zij in werkelijkheid geweest zijn. Om dit te verifiëren hebben wij in ons onderzoek de geënquêteerden gesplitst naar hun geboortjaar in een drietal groepen, namelijk zij die vóór 1901 werden geboren, tussen 1901 en 1927, en na 1927. Bij de vergelijking van deze drie groepen op een reeks van vragen over het al of niet nakomen van Joodse en niet-Joodse gebruiken bleek dat er zich in geen van de gevallen significante verschillen tussen de groepen voordeden.

Dit ligt voor de hand wanneer men aanneemt, dat veranderingen in het gedrag ten opzichte van de Joodse traditie bij de individuen mede worden bepaald door de maatschappelijke werkelijkheid. Er bestaat grote kans dat iemand die in 1910 op twintigjarige leeftijd een bepaalde leefwijze had, in 1960 in dezelfde richting zou zijn geëvolueerd als die waarin de in 1960 twintigjarige zich in de regel onderscheidt van de hem voorgaande generaties¹. Een onderzoek dat onderscheid

¹ Zij het in veel sterkere mate kan men een dergelijk proces vaststellen bij het volgen

tussen groepen met verschillende geboortejaren wil gebruiken als indicatie van de wijze waarop het nakomen van tradities in de groep verandert, zal een betrouwbare methode moeten vinden voor de enquêtering van personen van verschillende geboortejaren over de gebruiken die zij op een *zelfde* leeftijd *toen* gevolgd of nagelaten hebben.

Zal dus de vergelijking van de leeftijdsgroepen volgens methode 2. een kleiner verschil opleveren dan in feite door de ontstane ontwikkeling is veroorzaakt (zo zeer dat zelden significante afwijkingen worden gevonden), de gegevens volgens methode 1. naar aanleiding van de vragen over Joods traditioneel gedrag van de geënquêteerden, hun ouders en kinderen, leveren andersoortige fouten op. Hier zullen de geïnterviewden de tendentie hebben bij de vragen over het volgen van de tradities hun ouders en jong gehuwde kinderen traditioneler op te geven dan zij hun gehele levensperiode door de bank genomen in werkelijkheid (geweest) zijn. De oorzaak hiervan ligt in een door Herbert J. Gans beschreven eigenaardigheid van het Westerse Jodendom, en wellicht niet alleen van deze groep. Gans heeft namelijk gewezen¹ op het verschijnsel dat hij noemt „The Child oriented Community”. De Joden van de derde generatie in de Verenigde Staten, met weinig Joodse belangstelling en nog minder Joodse vormen, grijpen terug op de oude tradities; niet zo zeer in het kader van een nationaal of religieus revival, maar „because of the need and desire of Jewish parents to provide clearly visible institutions and symbols with which to maintain and reinforce the ethnic identification of the next generation”. Dit nu komt overeen met de meermalen in onze interviews ongevraagd opduikende mededelingen, waarvan wij hieronder enkele aanhalen. „Wanneer onze kinderen ouder zijn beginnen wij Chanoekah-lichten aan te steken”, „Wij doen het voor onze kinderen”, „Wij hopen een pleegkind toegewezen te krijgen, dan gaan wij ook meer Joodse tradities volgen”.

van de modelijn in een bepaalde periode door de verschillende leeftijdsgroepen. De in het begin van deze eeuw geboren en zult zich in het algemeen in mindere mate conformeren aan de huidige modetendenties dan de jongere generatie. Doch in meerderheid zullen zij zich ook niet vasthouden aan de modelijnen van de tijd dat zij ongeveer twintig jaar waren.

¹ Zie zijn bijdrage: „The Origin and Growth of a Jewish Community in the Suburbs: a Study of the Jews of Park Forest” in: M. Sklare (ed), *The Jews* 1958.

Een gevolg van het hierboven beschreven verschijnsel zal zijn dat in een bepaalde levensperiode, i.c. wanneer men jonge kinderen in het gezin heeft, vele Joden actiever de Joodse tradities volgen dan tijdens de rest van hun leven. Dit zou het vergelijken van de groep van de ongeveer 20-40 jarigen met de groepen van andere leeftijds-klassen een hachelijke zaak maken, wanneer men tenminste geen rekening zou houden met deze tijdelijk werkende factor.

Omdat men zich in andere studies waar men de Joodse traditie per generatie vergeleken heeft nimmer rekenschap heeft gegeven van deze door ons aangeduide mogelijkheid van vertekening, achten wij het juist hier deze systematische fout zo duidelijk mogelijk vast te stellen. Wanneer er een tijdelijke intensivering van Joodse gebruiken plaats zou hebben in de periode dat er jonge kinderen in het gezin zijn, dan zou dit in het ter onzer beschikking staande materiaal op onderstaande wijze tot uiting moeten komen.

A. De geïnterviewden zullen hun ouders beschrijven met meer Joodse tradities dan de generatiegenoten van die ouders, voorzover zij in onze steekproef voorkomen (nu zonder jonge kinderen), over zichzelf opgeven.

B. Jonge gezinnen met kinderen zullen meer de Joodse tradities volgen dan jonge gezinnen zonder kinderen.

C. Uit de binnengekomen antwoorden der geïnterviewden (die geboren zijn tussen 1901 en 1927, de middengroep dus) over hun nu volwassen kinderen en uit de antwoorden van de jongste leeftijdsgroep (de tussen 1927 en 1944 geboren) zal men aanvankelijk de indruk krijgen, dat zij traditiegetrouwer zijn, dan in werkelijkheid het geval is.

Ter illustratie van de onder A. genoemde hypothese volgen hier enige berekeningen, waarbij wij als voorbeeld de mezoëzah genomen hebben. Wij hebben hier de gedragingen van de ouders van de generatie van tussen de twee wereldoorlogen, zoals deze door de midden-groep, werden gepercipieerd, vergeleken met de gegevens van de generaties van vóór de eerste wereldoorlog. Wanneer de op blz. 52/3 onder 1 en 2 genoemde onderzoekingsmethoden beiden valide waren, zouden de ouders van de generatie tussen de twee wereldoorlogen op een ongeveer gelijke wijze de tradities volgen als de vóór de eerste wereldoorlog geboren. Er blijkt echter, b.v. bij de mezoëzah, een

zeer significant verschil te bestaan en wel zodanig dat de generatie die omstreeks 1930 volwassen werd hun ouders veel traditioneler zag dan de generatie van omstreeks 1910 volwassen geworden personen zichzelf beschouwde.

Tabel 1. Mededelingen over de meezazah. (vraag 32)

	wel	niet
middengroep over hun ouders	82	30
oudste groep over zichzelf	12	42 ¹

$$k_r < 10^{-6} \quad ^2$$

Hier blijkt dus een zeer significant verschil te bestaan tussen de perceptie van de middengroep met betrekking tot hun ouders, waarbij de meezazah zeer dikwijls wordt aangetroffen, en de perceptie van oudste groep met betrekking tot zichzelf, waarbij dit slechts in geringe mate het geval is³.

Hetzelfde geldt wanneer wij een vergelijking maken tussen de mededelingen van de na de tweede wereldoorlog volwassen geworden

¹ Zie voor exacte vraagstelling en tabellarisering van deze en de volgende vragen bijlage no. 1.

² De statistische analyses zijn gebaseerd op het rapport dat het Mathematisch Centrum in zake de uitgevoerde statistische analyse aan mij uitbracht. Dit geldt voor alle tabellen, waarbij resultaten van statistische toetsingen worden vermeld. De gebruikte statistische toetsen zijn die voor de methode der 2×2 -tabel, de χ^2 -toets voor onafhankelijkheid voor de $r \times k$ -tabel, waarbij soms splitsing van de χ^2 -grootheid in componenten werd toegepast, en de twee-steekproeventoets van Wilcoxon.

Onderaan elke tabel wordt de benaderde overschrijdingskans van het waarnemingsresultaat gegeven.

De toetsingen werden overwegend eenzijdig uitgevoerd. In al die gevallen werden rechts- of linkseenzijdige overschrijdingskansen berekend (k_r of k_l). In die gevallen waarin tweezijdig werd getoetst, wordt de (tweezijdige) overschrijdingskans met k_2 aangegeven.

³ De verkregen inlichtingen over de kinderen en ouders der geïnterviewden duiden in feite niet aan in welke mate deze beide groepen de traditie volgen of gevolgd hebben, doch geven slechts weer hoe de geïnterviewden hun gedragingen gepercipieerd hebben. De lezer zij er zich in dit verband van bewust dat, wanneer in de verder in dit hoofdstuk opgenomen tabellen korthedshalve wordt gesproken over ouders en kinderen, dit dient te worden gelezen als de perceptie van de geënquêteerden, zoals deze bij het interview tot uiting is gekomen met betrekking tot het navolgen der traditie door de ouders en kinderen der ondervraagden.

groep met betrekking tot hun ouders, en de generatie van de tussen de twee wereldoorlogen volwassen gewordenen over zichzelf. Ook hier weer een zeer significant verschil in de richting van een veel traditioneler beeld van de ouders door hun kinderen dan de inlichtingen die wij krijgen van de leeftijdsgenoten van die ouders die in onze enquête voorkomen.

Tabel 2. Mededelingen over de mezoelah.

	wel	niet
jongste groep over hun ouders	22	22
middengroep over zichzelf	17	95

$kr = 0,00002$ Bij de ouders van de jongste groep komt de mezoelah significant meer voor dan bij de middengroep.

Hypothese B. Wanneer wij de gehuwden met kinderen en de gehuwden zonder kinderen van de generatie die na de tweede wereldoorlog volwassen werd vergelijken, dan blijkt dat bijvoorbeeld bij de mezoelah de kleinst mogelijke overschrijdingskans wordt verkregen, die met deze tabel verkregen kan worden. Dit toetsingsresultaat geeft dus wel een zeer sterke aanwijzing dat bij het navolgen van de Joodse tradities het hebben van kinderen een belangrijke rol kan spelen.

Tabel 3. Mededelingen over de mezoelah.

	gehuwd met kinderen	gehuwd zonder kinderen
wel mezoelah	6	0
geen mezoelah	10	7

$kr = 0,0793$

Dit is de kleinste rechtsezijdige overschrijdingskans, die met deze tabel kan worden verkregen. Dit toetsingsresultaat geeft dus een aanwijzing dat bij gehuwden met kinderen meer traditie gevolgd wordt dan bij gehuwden zonder kinderen.

Hypothese C. Wanneer wij nu de Joodse gebruiken zien zoals die zich ontwikkelen volgens de opgaven van de geïnterviewden over hun, meestal jong gehuwde, volwassen kinderen, dan schijnt uit de cijfers te blijken dat tussen deze jongste generatie en hun ouders geen traditie-verval plaats heeft. Wij nemen weer als voorbeeld de mezoëzah en zien hier tussen de twee generatie-groepen geen significant verschil in overeenstemming met wat wij reeds verondersteld hebben.

Tabel 4. Mededelingen over de mezoëzah.

	wel	niet
ouders met volwassen kinderen		
over zichzelf	8	54
ouders over hun volwassen kinderen	12	50

$k_1 = 0,2323$ Geen significant verschil.

Wanneer wij uitgaan van de in hoofdstuk 2, onder hypothese 1, veronderstelde verminderde Joodse traditie per generatie en tegelijk aannemen dat, zoals hierboven aangetoond, gezinnen met jonge kinderen tijdelijk een versterkt traditioneel patroon vertonen, dan kan men een en ander als volgt in symbolen uitdrukken.

Wij maken daarbij gebruik van de algebraïsche vorm van n vergelijkingen met n onbekenden. Onbekenden worden dus voorgesteld door de symbolen x en y . Dit zijn respectievelijk het werkelijke verval der traditie en de opleving van de traditie door „child oriented education”. De bekenden a , b en c zijn gegevens, die ons door middel van de enquête zijn medegedeeld.

$$(1) a - x_1 - y_1 = b$$

a = het volgen der tradities door de ouders, zoals dit door de geïnterviewden werd gepercipiëerd en tijdens het interview medegedeeld.

b = de mededelingen van de geïnterviewden omtrent het volgen der tradities door hen zelf.

x = het verval van traditie per generatie.

y = traditie opleving door „child oriented education”.

In dit geval zijn x en y in dezelfde richting omdat bij de ouders van de geïnterviewden

de factor x zijn werk nog niet gedaan heeft en de factor y in de perceptie van de geïnterviewden een belangrijke rol speelt.

$$(2) b - x_2 + y_2 = c$$

c = het volgen der traditie door de volwassen kinderen, zoals dit door de midden-groep der geïnterviewden werd gepercipieerd, respectievelijk de perceptie van de jongste groep over het volgen der traditie door henzelf.

Hier werken x en y in tegengestelde richting, want het traditieverval per generatie wordt tegengewerkt door de tendentie van de tijdelijke opleving der traditie bij de nu jonge gezinnen in verband met de „child oriented education”. Wanneer deze krachten nu van enigszins gelijke grootte zijn is b dus ongeveer gelijk aan c en lijkt er bij de jongste generatie geen traditie-verval te zijn.

Zoals uit de hierboven gepubliceerde tabellen blijkt, worden onze hypothesen door de gevonden gegevens in sterke mate gesteund. Er blijft echter de vraag over de verhouding tussen de krachten x_1 en y_1 , x_2 en y_2 . Deze is slechts vast te stellen wanneer wij een y_1 en y_2 zouden kunnen vinden die een tegengestelde richting hadden tot de tot nu toe verwerkte y_1 en y_2 . In de gegevens van ons onderzoek hebben wij deze gevonden in de vraag over het al of niet bezitten van een kerstboom. De kerstboom met zijn typisch heidens-christelijke associaties werd duidelijk door zeer velen der geïnterviewden als symbool van de niet-Joodse maatschappij gezien. Dit kwam mede tot uiting bij hen die een kerstboom gebruikten en dit ongevraagd probeerden te „verontschuldigen” met opmerkingen als „maar een heel kleintje”, „voor ons niet-Joods dienstmeisje in het sousterrain” en (weer het voor ons interessante motief) „toen de kinderen klein waren”. Het bezitten van een kerstboom zal daarom in gezinnen met jonge kinderen een grotere rol spelen dan bij de andere groepen; men kan het naast het gebruik van de Joodse tradities beschouwen als een onderdeel van het socialisatieproces, nu niet in de Joodse maar in de niet-Joodse maatschappij. Wanneer onze veronderstellingen juist waren dan moet bij de vraag over de kerstboom de formule (1) $a - x_1 - y_1 = b$ nu te lezen zijn als $a - x_1 + y_1 = b$ en leiden tot $a = b$ of in ieder geval moet er sprake zijn van een kleiner verschil van a en b dan bij de Joodse gebruiken.

Formule (2) $b - x_2 + y_2 = c$ wordt dan

$$b - x_2 - y_2 = c$$

en b zal dan significant moeten verschillen van c.

Voor formule (1) vergelijken wij nu met betrekking tot de me-zoezah de ouders van de geïnterviewden en wij zien een bijzonder significant verschil in die zin dat de ouders in hoge mate traditioneler worden voorgesteld door de geïnterviewden dan dat de geïnterviewde leeftijdsgenoten van die ouders zichzelf beschouwden.

Tabel 5. Mededelingen over de me-zoezah.

	wel	niet
geïnterviewden over hun ouders	150	60
geïnterviewden over zichzelf	41	169

$k_r < 10^{-6}$ De me-zoezah treft men bij de ouders significant meer aan dan bij de geïnterviewden.

Bij de kerstboom zien wij wel dat de ouders meer traditioneel Joods worden voorgesteld, maar in belangrijk mindere mate dan dit het geval was bij de me-zoezah. Anders gezegd, tussen de generaties van de ouders der geïnterviewden en de geïnterviewden was de kracht van het traditieverval belangrijk groter dan de factor die veroorzaakt is door de tijdelijke versterking van de traditie die in het gezin optreedt bij de socialisatie van de kinderen.

Tabel 6. Mededelingen over de kerstboom (vraag 34)

	wel	niet
geïnterviewden over hun ouders	24	186
geïnterviewden over zichzelf	47	163

$k_1 = 0,0020$. Bij de ouders had men significant minder een kerstboom dan thans bij de geïnterviewden wordt aangetroffen.

Wij vergelijken nu in overeenkomst met formule (2) het gedrag van de geïnterviewden met dat wat deze over hun kinderen mededelen. Dan blijkt zoals wij reeds eerder vermeld hebben (tabel 4) dat de cijfers geen significant verschil aangeven tussen beide generaties (bij de me-zoezah b.v. $k_1 = 0,2323$) wat betreft de Joodse gebruiken.

Wie nu zou denken dat dit ook bij de niet-Joodse gebruiken het geval zou zijn komt bedrogen uit. In overeenstemming met wat wij reeds uit theoretische overwegingen verwachtten, blijkt bij de kinderen van de geïnterviewden de kerstboom significant meer aanwezig te zijn dan bij de geïnterviewden zelf.

Tabel 7. Mededelingen over de kerstboom

	wel	niet
geïnterviewden met volwassen kinderen over zichzelf	13	48
geïnterviewden over hun volwassen kinderen	28	33

$k_1 = 0,0035$. Bij de geïnterviewden is de kerstboom significant minder aanwezig dan bij de kinderen van de geïnterviewden.

Wij kunnen uit het bovenstaande dus concluderen:

A. Het traditieverval dat plaats heeft gehad tussen de generatie van de ouders der geïnterviewden en die van de geïnterviewden zelf is iets minder groot dan verwacht kon worden. Dit wordt veroorzaakt door de tendentie de ouders traditioneler te zien dan zij over hun gehele levensperiode genomen gemiddeld zijn geweest. Wanneer wij echter rekening houden met deze systematische afwijking dan blijft er toch een vermindering in het nakomen van de Joodse tradities tussen de ouders der geïnterviewden en de geïnterviewden zelf, die belangrijker is dan de hier gemelde verschuiving.

B. Tussen de geïnterviewden en hun kinderen treedt ook een traditieverval op – zij het in mindere mate dan tussen de geïnterviewden en hun ouders –; maar dit wordt geheel verhuld door de tijdelijke traditieversteking welke optreedt in gezinnen met jonge kinderen (zie tabel 4).

Het onder B opgemerkte is van bijzonder veel belang omdat wij hierdoor een correctie moeten aanbrengen op vroegere onderzoekingen over het verloop van Joodse tradities bij opeenvolgende generaties. Zij zullen opnieuw moeten worden beoordeeld en men zal zich vooral moeten afvragen of er nog veel te verdedigen valt van de vooral in de Verenigde Staten geuite kreten over de terugkeer naar het Jodendom van de jongste generatie.

Na deze opmerkingen over de techniek van het beoordelen wat

betreft het nakomen van de Joodse tradities in de opeenvolgende generaties, willen wij nu vaststellen wat onze gegevens naar voren brengen over het specifieke Joodse gedrag bij de Joden in Amsterdam.

Hierbij valt op de enorme afbraak van de specifieke Joodse gebruiken. Niet alleen verdwijnt de Joodse „way of life”; wanneer wij de vorige generatie vergelijken met de huidige, en die weer met de volgende, zien wij ook dat de specifiek niet-Joodse gebruiken duidelijk aan de winnende hand zijn. Men stelle b.v. de Chanoekahlichten tegenover de kerstboom¹, de Vrijdagavondmaaltijd tegenover de kerstmaaltijd en vergelijk dan de rubrieken waar de ouders, dus de vorige generatie, het gebruik niet volgden en de huidige generatie wel. Wij hebben er reeds op gewezen dat het effect enigszins is versterkt, maar het verschijnsel van het verdwijnen van het typisch Joods gedragspatroon op zichzelf wordt bij dit tegenover elkaar stellen van Joodse en niet-Joodse gebruiken duidelijk aangetoond. In mindere mate zien wij hetzelfde beeld bij de vergelijking tussen de geïnterviewden en hun kinderen. Dat dit hier in mindere mate het geval is moet onder meer worden toegeschreven aan de kleinere getallen die wij voor deze vergelijking ter beschikking hadden; en zeker ook aan de in het begin van dit hoofdstuk aangeduide kracht die optreedt in gezinnen met kleine kinderen.

Wij vergelijken nu de Chanoekahlichten tegenover de kerstboom; In percentages ziet men:

Tabel 8. Chanoekahlichten (vraag 23) kerstboom (vraag 34)

	Chanoekahlichten		Kerstboom	
	wel	niet	wel	niet
ouders	45%	55%	10%	90%
geïnterviewden	21%	79%	22%	78%
volwassen kinderen	27%	73%	45%	55%

¹ In Nederland is de kerstboom, behalve bij de Joden ook bij vele Calvinisten discutabel als heidens symbool. (In een van de geïnterviewde gezinnen was geen kerstboom vanwege de gereformeerde echtgenote). Ook al omdat het cadeaufeest in Nederland Sint Nicolaas is wordt hier te lande veel meer nadruk op de religieuze aspecten van het kerstfeest gelegd dan b.v. in Frankrijk of in de Verenigde Staten.

Statistische analyse :

Tabel 9. Chanoekah.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	94	116
alle geïnterviewden over zichzelf	47	163

$$k_r = 0,000001$$

Door de ouders werd zeer significant meer Chanoekahlichten ontstoken dan thans door de geïnterviewden wordt gedaan.

Tabel 10. Chanoekahlichten.

	wel	niet
geïnterviewden met volwassen kinderen	17	47
kinderen ¹	17	47

Hierbij is dus geen verschil tussen de geïnterviewden en de kinderen.

Tabel 11. Kerstboom.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	24	186
alle geïnterviewden over zichzelf	47	163

$k_1 = 0,0020$. Bij de ouders komt de kerstboom significant minder voor dan bij de geïnterviewden.

Tabel 12. Kerstboom.

	wel	niet
geïnterviewden met volwassen kinderen	13	48
kinderen	28	33

$k_1 = 0,0035$. Bij de geïnterviewden komt de kerstboom significant minder voor dan bij de kinderen.

¹ Overal waar in de tabellen over kinderen wordt gesproken gelden slechts de volwassen kinderen der geïnterviewden, zoals die door de geïnterviewden worden gepercipieerd (met uitzondering van vraag 31 en 68).

De vergelijking tussen de Vrijdagavondmaaltijd en de kerstmaaltijd geeft de volgende percentages te zien:

Tabel 13.

	speciale Vrijdagavond- maaltijd (vraag 27)		Kerstmaaltijd (vraag 35)	
	wel	niet	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	84%	16%	17%	83%
alle geïnterviewden over zichzelf	51%	49%	40%	60%
kinderen	42%	58%	58%	42%

Statistische analyse:

Tabel 14. Vrijdagavondmaaltijd.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	177	34
alle geïnterviewden over zichzelf	108	103

$k_r < 10^{-6}$ De Vrijdagavondmaaltijd werd door de ouders zeer significant meer gehouden dan dit thans door de geïnterviewden wordt gedaan.

Tabel 15. Vrijdagavondmaaltijd.

	wel	niet
geïnterviewden met volwassen kinderen	33	32
kinderen	27	38

$k_r = 0,1896$. Hierbij treedt geen significant verschil op.

Tabel 16. Kerstmaaltijd.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	36	174
alle geïnterviewden over zichzelf	83	127

$k_1 < 10^{-6}$ Door de ouders werd zeer significant minder een kerstmaaltijd gehouden dan thans door de geïnterviewden wordt gedaan.

Tabel 17. Kerstmaaltijd.

	wel	niet
geïnterviewden met volwassen kinderen	31	31
kinderen	36	26

$k_1 = 0,2356$. Hierbij komt geen significant verschil voor.

Bij de vergelijking van het gebruik van de mezoegah (vraag 32) ziet men percentagegewijs:

Tabel 18. Mezoegah.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	71%	29%
alle geïnterviewden over zichzelf	20%	80%
kinderen	19%	81%

Statistische analyse:

Tabel 19. Mezoegah.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	150	60
alle geïnterviewden over zichzelf	41	169

$k_r < 10^{-6}$ Bij de ouders treft men een zeer significant groter gebruik van de mezoegah aan dan bij de geïnterviewden.

Tabel 20. Mezoegah.

	wel	niet
geïnterviewden	8	54
kinderen	12	50

$k_1 = 0,2323$ Hier ziet men geen significant verschil.

Over het al of niet hebben van een choepah (choppe) wordt in percentages aangegeven :

Tabel 21. Choepah. (Vraag 25)

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	88%	12%
alle geïnterviewden over zichzelf	47%	53%
kinderen	43%	57%

Statistische analyse :

Tabel 22. Choepah.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	183	26
alle geïnterviewden over zichzelf	98	111

$k_r < 10^{-6}$ Bij de ouders had zeer significant meer een choepah plaats dan thans bij de geïnterviewden het geval is.

Tabel 23. Choepah.

	wel	niet
geïnterviewden	32	26
kinderen	25	33

$k_r = 0,1325$ Hierbij geen significant verschil.

In percentages uitgedrukt ziet men dat van de ouders volgens opgave van de geïnterviewden 70% wel en 30% geen Sinterklaas vierden, van alle geïnterviewden 80% wel en 20% niet en van de kinderen volgens opgave van de geïnterviewden 82% wel en 18% niet.

Hierna behandelen we nog een aantal vragen over Joodse tradities waar ook duidelijk het traditieverval tussen de vorige generatie en de huidige tot uiting komt, maar waarbij wij geen vergelijking kunnen maken tussen de geïnterviewden en hun kinderen omdat de geïnter-

viewden bij de beantwoording van deze vragen een aantal malen ten onrechte hun in huis wonende kinderen hebben meegeteld.

Bij de vraag over het gebruik van kosher vlees ziet men percentagegewijs dat 38% van de ouders uitsluitend kosher vlees at en 62% niet, terwijl 10% van de geïnterviewden dit thans nog doet en 90% niet¹.

Statistische analyse :

Tabel 24. Kosher vlees (vraag 19).

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	78	128
alle geïnterviewden over zichzelf	20	190

$k_r < 10^{-6}$ Hierbij ziet men een zeer significant verschil. Door de ouders was het gebruik van kosher vlees veel groter dan dit thans bij de geïnterviewden het geval is.

Tabel 25 (vraag 18).

<i>Werd of wordt er apart vaatwerk gebruikt voor melk- en vleeskost door:</i>			
	Uw ouders	Uzelf	Uw kinderen
ja	73	24	9
nee	135	187	88
onbekend	1		

In procenten uitgedrukt werd dus door de ouders voor 35% wel en voor 65% geen apart vaatwerk gebruikt. Bij de geïnterviewden volgens opgave, die zij nu over zichzelf deden voor 11% wel en voor 89% niet.

Vergelijk dit met de „Bayville Survey” van 1961 (zie hoofdstuk 3 van onze studie):

	Regularly		Sometimes		Not at all		No date	
	No.	Pct.	No.	Pct.	No.	Pct.	No.	Pct.
Keep two sets of dishes	64	27	6	3	169	70	1	—
Buy kosher meat	81	34	62	26	96	40	1	—

¹ Deze getallen komen globaal overeen met onze informatie bij een der koshere slagers in Amsterdam, die ons mededeelde, dat volgens hem ongeveer 1200 Joden in Amsterdam kosher vlees gebruiken.

Men ziet veel hoger percentages in de Verenigde Staten wat betreft de rituele gebruiken. Dit kan toegeschreven worden aan het feit dat de desintegratie van de Joodse groep in Amsterdam verder voortgeschreden is dan die van de Joden in Amerika en mede omdat in ons onderzoek alle Joden betrokken zijn, dus ook een veel grotere groep niet bij de Joodse kerkgenootschappen aangesloten.

Tabel 26. (vraag 21)

<i>Werd of wordt er in het ouderlijk huis Seider gehouden door:</i>			
	Uw ouders	Uzelf	Uw kinderen
nooit	110	176	82
af en toe	20	10	4
geregeld	79	25	12

In percentages wordt dus aangegeven dat van de ouders 53% nooit en 38% geregeld Seider hielden en dat de geïnterviewden voor zichzelf opgaven dat dit door 83% nooit en door 12% geregeld gedaan wordt.

Tabel 27. (vraag 26)

<i>Werden of worden er bij de gelegenheid van Pesach matzoth (matzes) gegeten door:</i>			
	Uw ouders	Uzelf	Uw kinderen
uitsluitend	112	36	14
vooral	43	25	10
iets	50	113	46
nooit	5	36	28

Vergelijk vooral *uitsluitend* en *nooit* van de twee generaties.

Hier ziet men dus dat door de ouders voor 53% uitsluitend en voor 2% nooit matzoth gegeten werden en dat de geïnterviewden voor zichzelf opgaven voor 17% uitsluitend en voor 17% nooit.

Tabel 28. (vraag 28)

<i>Werd of wordt er op Jom Kippoer gevast door:</i>			
	Uw vader	Uzelf	Uw kinderen
ja	115	58	32
nee	94	148	80

Als men dit in percentages omzet werd er dus door 55% van de vaders der geïnterviewden wel en door 45% niet gevast op Jom Kippoer en van de geïnterviewden zelf door 28% wel en door 72% niet.

Statistische analyse :

Tabel 29. Vasten op Jom Kippoer.

	wel	niet
ouders volgens opgave van de geïnterviewden	115	94
alle geïnterviewden over zichzelf	58	148

$k_r < 10^{-6}$ Een zeer significant verschil; door de ouders werd veel meer gevast dan thans door de geïnterviewden.

Tabel 30. (vragen 29, 30 en 31)

Wanneer gingen Uw ouders of gaat Uzelf naar de synagoge (sjoel)?	Uw ouders	Uzelf	Uw kinderen
dagelijks	14	2	2
Vrijdagavond	43	9	6
Sabbath	58	11	8
alle feestdagen	63	23	12
hoge feestdagen	112	56	27
jaartijd	67	11	3
nooit	92	152	82

Percentagegewijs ziet men dus dat van de ouders 7% dagelijks, 53% op hoge feestdagen en 44% nooit naar de synagoge gingen en van de geïnterviewden 1% dagelijks, 25% alleen op hoge feestdagen en 74% nooit.

Vergelijk M. Weisman: „45% only went on High Holidays. About 9% never went at all” in „Spotlight on Jewish Service men”¹.

Tabel 31. (vraag 68)

Heeft U Uw kinderen die daarvoor in aanmerking komen volgens de Joodse wet		
niet laten besnijden	28	laten besnijden 58

Boekman geeft op voor 1934 (het laatste vooroorlogse jaar waarvoor dit bekend is) dat nog geen 10% van de in dat jaar in Amsterdam geboren Joodse jongens niet besneden was². Nu zou dit dus gestegen zijn tot ruim 30%.

¹ uit: MOSAIC no 6 Summer Issue 1962/5722.

² Demografie van de Joden in Nederland, p. 104.

Mevrouw Roland merkte bij haar „Du Ghetto à l'Occident” op dat bij de door haar onderzochte groep Parijse Joden de besnijdenis nog practisch zonder uitzondering werd toegepast.

Ondanks het traditieverval onderscheidt zich de Joodse groep nog in vele punten van haar niet-Joodse omgeving. Wij noemen hier de beroepskeuze¹. De helft der Amsterdamse Joden vindt men in drie beroepen: in textiel, juwelen en in intellectuele beroepen. Meer dan de helft leest het Nieuw Israëlietisch Weekblad (vraag 10), meer dan de helft eet geen (vraag 20) varkensvlees in huis (meest voorkomende rationalisatie: „ik lust het niet”, „ik krijg er puistjes van”, „het is slecht voor mijn gezondheid”), de helft is lid van een of ander Joods kerkgenootschap (de meesten om andere dan godsdienstige redenen; slechts 15% ziet de Joodse groep als een kerkgenootschap (vraag 36), nog geen 25% gelooft in de belangrijkste Joodse geloofspunten (vraag 67). Nog steeds laten twee op de drie Joden hun mannelijke kinderen besnijden. Men heeft daar dan weer een rationalisatie voor, die aanvaardbaar is voor de niet-Joodse wereld, n.l. de hygiëne, een der grootste waarden in de Westerse maatschappij.

Tabel 32. Wat acht U de redenen van de besnijdenis? (vraag 68)

hygiëne	158	identificatie	41
---------	-----	---------------	----

Hebreeuwse letters lezen (dus geen tekst begrijpen, maar alleen het oplezen) kon slechts een derde der ondervraagden en dat nog maar volgens eigen zeggen (vraag 52). Dit betekent dat de andere twee derde onmogelijk enig diepgaand contact kunnen hebben met de cultuur van het Joodse verleden of met de staat Israël en zelfs geen synagogedienst kunnen volgen². Men moet hierbij bedenken dat de Joodse

¹ Over de werkzaamheid van Joden in specifieke Joodse beroepen; zie het artikel van Dr. J. P. Kruijt: „Het Jodendom in de Nederlandse samenleving” in „Anti-Semitisme en Jodendom”, onder redactie van prof. Pos Arnhem, 1939.

² In de voorlopige tekst van de enquête stond ook een vraag betreffende de attitude van de geïnterviewden ten opzichte van de Talmud. Deze vraag kon echter niet worden gehandhaafd, omdat de proefgeënquêteerden grotendeels niet wisten wat de Talmud was. Men bedenke hierbij dat het hier gaat om een werk waar in feite het gehele rabbijnse Jodendom op gebouwd is. Nog enkele generaties terug werd het tenminste eenmaal per week door iedere Joodse man bestudeerd.

cultuur in belangrijke mate vervat is in het geschreven woord. In een middeleeuwse stad was de situatie dan ook min of meer omgekeerd. Daar konden alleen de pater en de monnik en verder alle mannelijke Joden lezen en schrijven. Ik hoop hierop bij de nadere analyse nog terug te komen.

Tabel 33. Wat is Uw beroep? (vraag 4)

textiel	63
diamant (juweliers etc.)	18
intellectueel zelfstandig	9
intellectueel in dienstverband	10
„Joodse” beroepskringen	100
andere beroepskringen	110

Men vindt dus bijna 50% van de ondervraagden in drie sectoren van de bedrijfsklassen.

Het is van bijzonder veel belang de cijfers van deze beroepsindeling te vergelijken met die van de gehele bevolking van de stad Amsterdam¹.

Hieronder geven wij de aantallen van de personen in Amsterdam, welke werkzaam zijn in de verschillende bedrijfstakken: (1960).

Tabel 34.

textiel	25.887
diamant (juweliers etc.)	1.757
afgestudeerde academici	8.228
totale bevolking in Amsterdam boven de 18 jaar en ouder ongeveer	600.000

Wanneer wij nu nader ingaan op het percentage van Joden en niet-Joden in Amsterdam en op de dichtheid van de Joodse bevolkingsgroep ten aanzien van de totale Amsterdamse bevolking in deze drie beroepsklassen, dan kunnen wij op onderstaande wijze een en ander trachten te berekenen. Wij moeten ons verontschuldigen voor een

¹ Deze cijfers verkregen wij van het Bureau van Statistiek van de gemeente Amsterdam, afdeling bedrijfstelling waarvoor wij dank verschuldigd zijn aan de Heer Willems.

berekening die niet zuiver exact kan zijn, omdat de cijfers, die ons uit de enquête bekend zijn, niet geheel vergelijkbaar zijn met die, welke wij van het Bureau van de Statistiek van de gemeente Amsterdam konden verkrijgen.

Bij vraag 4 hebben wij namelijk gevraagd naar het beroep van de geënquêteerde of dat van de echtgenoot en bij de bejaarden naar het laatst uitgeoefende beroep. Bij het Bureau van de Statistiek van de gemeente Amsterdam waren slechts cijfers te verkrijgen over het aantal werkzamen in de betreffende bedrijven (deze laatste opmerkingen gelden in mindere mate voor de academici). Wij zijn genoodzaakt om met benaderende cijfers te werken.

In 1960 waren ongeveer 600.000 bewoners in Amsterdam 18 jaar en ouder. Hiervan zijn ruim 320.000 werkzaam in een of ander beroep, of wel $\pm 55\%$. De Joodse bevolking van de verschillende beroepen zouden wij dus ongeveer vast kunnen stellen met de formule:

$\frac{55}{100} \times \frac{N}{210} \times 12.600$ (N = het aantal geënquêteerden in de betreffende beroepen, 12.600 het aantal Joden in Amsterdam van 18 jaar en ouder volgens onze gegevens).

Op deze wijze berekenen wij ongeveer het aantal Joden, dat werkzaam is in de textielbranche in Amsterdam, dus:

Tabel 35

$$\frac{55}{100} \times \frac{63}{210} \times 12.600 = 2079.$$

Het totaal aantal personen dat werkzaam is in de textielbranche in Amsterdam is: 25.887.

Het percentage van Joden ten opzichte van de totale beroepsbevolking in de textiel in Amsterdam is dus 8%.

De berekening van het aantal Joden, dat werkzaam is in de diamant-industrie en juweliershandel in Amsterdam wordt dan:

Tabel 36

$$\frac{55}{100} \times \frac{18}{210} \times 12.600 = 594.$$

Het totaal aantal personen dat werkzaam is in de diamantindustrie en juweliershandel in Amsterdam is: 1.757.

Het percentage van Joden ten opzichte van de totale beroepsbevolking in de diamantindustrie en juweliershandel in Amsterdam is dus: 34%.

Bij de afgestudeerde academici kan men de gehuwde vrouwen wel meerekenen. De formule wordt dan:

Tabel 37

$$\frac{19}{210} \times 12.600 = 1.140.$$

Het totaal aantal afgestudeerde academici in Amsterdam is 8.228¹. Het percentage van Joden ten opzichte van het totale aantal afgestudeerde academici in Amsterdam is dus: 14%.

Terwijl de Joden ongeveer 2% van de Amsterdamse bevolking uitmaken is hun dichtheid bij de hierboven behandelde beroepsgroepen dus op respectievelijk 8, 34 en 14 geschat. Bijna de helft van de Amsterdamse Joden heeft (zie tabel 33) in de dagelijkse arbeid en de daaraan verbonden sociale omgeving veel meer mogelijkheden voor Joodse contacten dan de overigen². In hoofdstuk 9 e.v. hopen wij op deze materie nog wat dieper in te gaan.

Tabel 38 (vraag 10)

<i>Bent U abonné van het N.I.W.?</i>	ja	74
	nee	136

¹ Om te kunnen vergelijken met de cijfers van het Bureau van Statistiek zijn wij hier uitgegaan van het aantal afgestudeerde academici (vraag 7 van onze enquête).

² Bepaalde café's en restaurants in Amsterdam hebben de naam specifiek trefpunt te zijn voor personen uit de textiel- en juweliersbranche; bepaalde concerten hebben daarnaast mede een prestige waarde in zekere academische kringen.

Tabel 39 (vraag 10)

<i>Leest U het N.I.W.?</i>	wel eens	44
	regelmatig	59
	nooit	89

Tabel 40 (vraag 13)

<i>Bent U lid van een kerkgenootschap of geestelijke groepering?</i>	nee	101-48%
	N.I.H.S. (Joodse gemeente)	87-41%
	Portugese gemeente	5- 2%
	Liberale gemeente	8- 4%
	Humanistisch Verbond	5- 2%
	Christelijk Genootschap	3- 1%
	anderszins	3- 1%

Voor de oorlog was de overgrote meerderheid van de Nederlandse Joden lid van een van de beide traditionele gemeenten: de Nederlands-Israëlitische Hoofd Synagoge of de Portugese gemeente. Beide zijn wat de eredienst betreft volledig orthodox. Het verschil tussen beide gemeenten ligt in de landen van herkomst van de leden: het Iberische schiereiland of elders in Europa, en de daarmee samenhangende verschillen in de uitspraak van het Hebreeuws en in de details van de eredienst. De liberale gemeente in Amsterdam bestond voor de oorlog bijna uitsluitend uit refugie's uit het nazi-Duitsland. Na de oorlog werd de liberale gemeente ook aantrekkelijker voor de Nederlandse Joden, gedeeltelijk uit ideologische motieven, gedeeltelijk door de soepeler instelling van deze gemeente ten opzichte van het gemengde huwelijk en tenslotte door de werfkracht van de huidige rabbijn van deze gemeente. Nochtans heeft de „Joodse Gemeente” nog steeds veruit het hoogste ledental. Hierbij moet nog worden opgemerkt dat de vraag is geweest of men zich beschouwde als lid van een kerkgenootschap en niet of men hierbij officieel ingeschreven stond. Zoals uit onderstaande cross-tabel blijkt is bij geen der belangrijke Joodse geloofspunten een meerderheid gelovig te noemen¹.

¹ Men vergelijke dit met de opmerking die J. P. Kruijt maakte in 1933 in „De On-

Tabel 41. (vragen 13 en 67)

	<i>Geloof U:</i>		aan God?		dat God aan Mozes de Torah gegeven heeft?		dat God het Joodse volk heeft uitverkoren?		dat God de Messias zal laten komen?	
	ja	nee	ja	nee	ja	nee	ja	nee	ja	nee
<i>Bent U lid van:</i>										
NIHS (Joodse gemeente):	47	40	26	61	28	59	19	68		
Portugese Gemeente:	3	2	1	4	1	4	1	4		
Liberale Gemeente:	4	4	4	4	4	4	2	6		

Tabel 42. (vraag 36)

<i>Vindt U de Joden:</i>	een volk	100
	Kerkgenootschap	37
	ras	113
	lotsgemeenschap	82
	anderszins	7

Dit komt overeen met het feit dat men zich pas in de laatste plaats lid van een kerkgenootschap voelde. Opmerkelijk het grote aantal die de Joden als een ras beschouwen nadat door het nazigebruik dit begrip sterk omstreden is.

Een vrij hoog percentage, bijna de helft van de geïnterviewden, wenste geen varkensvlees te eten en gaf de voorkeur aan een Joodse begrafenis.

kerkelijkheid in Nederland" p. 17: „Hoewel de meeste Israëlieten in Nederland vervreemd zijn van de Joodse godsdienst, blijven zij toch lid van het Ned. Isr. Kerkgenootschap en steunen het financieel. Zelfs atheïsten onder hen handhaven besnijdenis, kerkelijk huwelijk en kerkelijke begrafenis. Maar het is duidelijk dat voor de ongelovigen onder de Joden hun kerkgenootschap geen godsdienstige gemeenschap is". „Het kerkgenootschap is voor hen het centrum van hun volksgenooten, waarvan zij ook voorziening in hun sociale behoeften verwachten". (De laatste zin is aangehaald uit een artikel van Mr. S. Mok in „Het Volk" van 20 Febr. 1930, avondblad: „Beroering in het Joodsche Kerkgenootschap".)

Tabel 43. (vraag 20)

<i>Werd of wordt varkensvlees gegeten door:</i>			
	Uw ouders	Uzelf	Uw kinderen
nooit	135	89	27
alleen buitenshuis	9	22	6
zowel thuis als elders	43	100	64

In percentages beschouwd ziet men dat 72% van de ouders nooit en 28% wel of wel eens varkensvlees aten en dat dit door 42% van de geïnterviewden nooit en door 58% wel of wel eens wordt gegeten.

Tabel 44.

<i>Wilt U zich Joods laten begraven?</i>	ja	95
	nee	115

Tabel 45 (vraag 50)

<i>Heeft U Joods onderwijs genoten?</i>	ja	145 d.i. 69%
	nee	65 d.i. 31%

Bij het onderzoek van Antonovsky in de Amerikaanse stad New Haven had slechts 14% van de onderzochte personen minder dan drie jaar Joods onderwijs genoten (zie p. 26 van onze studie).

Tabel 46. (vraag 52)

<i>Kunt U Hebreeuws lezen en schrijven?</i>	ja	79 d.i. 36%
	nee	131 d.i. 64%

(Vergelijk met de enquête van M. Weisman in 1962 bij de Engelse luchtmacht: hier kon nog tachtig procent Hebreeuws lezen. Zie pag. 28 van onze studie).

Samenvattend kan men zonder enige twijfel stellen dat de door ons gevonden cijfers een sterke steun geven aan de in het einde van het

tweede hoofdstuk gestelde hypothese 1. nl., dat de specifieke Joodse gebruiken door de afstammelingen van de Joodse gemeenschap in 1962 minder gevolgd worden dan door de hen voorgaande generatie, hoewel dit, mede om in dit hoofdstuk uiteengezette redenen, duidelijker tot uiting komt bij een vergelijking tussen de geïnterviewden en hun ouders, dan bij de geïnterviewden en hun kinderen.

Het feit dat 48% van onze steekproef in de drie Joodse beroepsgroepen valt steunt in grote mate hypothese 2.: dat deze beroepsgroepen oververtegenwoordigd zijn in de Joodse groep.

7

DE GEVONDEN GEGEVENS

B. Attitudes

Op ons rust de plicht, den Heer van het heelal te loven, de grootheid te bezingen van den Schepper der wereld. Want niet heeft Hij ons gemaakt gelijk aan de volkeren der landen en niet heeft Hij ons doen zijn als de stammen der aarde¹.

Hoe ziet de Amsterdamse Jood zijn eigen groep en zijn groepsge-noten? Hij heeft emotionele bindingen met de Joodse groep: een gevoel van trots voor de staat Israël, afschuw en angst voor het anti-semitisme en een te rooskleurig beeld van het verleden van het Jodendom, speciaal van het Amsterdamse, respectievelijk Nederlandse. De hunkering van contact met de groep waar zijn voorouders zich geborgen wisten komt onder meer tot uiting in het intensief luisteren en kijken naar de Joodse programma's op radio en televisie (bij voorkeur Joodse synagogale muziek in de uitspraak die men van vroeger gewend is) en het optreden van Israëlsche gezelschappen (b.v. de uitspraak: „Om ballet geef ik niets, maar als er ballet uit Israël op de T.V. is ga ik altijd kijken”). Verder blijkt het uit de hoge score voor een prettige herinnering aan het Joodse onderwijs (waar men overigens maar weinig of niets van heeft opgestoken). Tevens uit de vraag over Joodse literatuur, die zich hoofdzakelijk concentreert op herinneringsboeken met Meyer Sluizers werken als meestgenoemde. Daarnaast staan bij de vraag naar het Joodse boek van keuze het vooroorlogse Jodendom en de nazivervolging als de meest

¹ Een der hoofdgebeden der Joodse liturgie, in de Middeleeuwen vaak door Joodse martelaren gezongen.

gevraagde onderwerpen genoteerd, respectievelijk als tweede en derde, na de op de staat Israël betrokken publicaties. Ook bij de vraag naar de positieve Joodse eigenschappen viel vaak de opmerking dat vroeger meer familiezin, onderlinge hulp en gezelligheid aanwezig was dan nu. Bijzonder opmerkelijk was dat zeer vele geïnterviewden de interviewer als een contactpersoon van de Joodse gemeenschap zagen. Daarbij viel op dat bij vele geïnterviewden vaak een angst naar voren kwam om zijn onbekendheid met de Joodse cultuur te moeten tonen.

Anderzijds ondervonden de interviewers een hoge mate van dankbaarheid voor wat men beschouwde als een contact met de Joodse groep. Men zag hier de mogelijkheid om eindelijk eens zijn mening te kunnen uiten omtrent de problematiek van het Jood-zijn. Tientallen opmerkingen werden gemaakt in de zin van „je ziet nooit eens een functionaris van de Joodse gemeente, als je wat hoort is het alleen om geld te betalen”, „wij vinden het fijn dat er eindelijk eens iemand van de Joden komt” (ook na ontkenning van de interviewer dat hij als zodanig gekomen is). In zeer vele gevallen was het moeilijkste moment van het interview het vertrek van de interviewer, met wie men gaarne bij koffie of thee nog wat langer over het onderwerp zou willen spreken. Zeer vaak kwamen er opmerkingen over het gezellige Joodse milieu dat men ontbeerde, de familieband die men met het Jood-zijn associeerde en waarvan men de verliezen door de oorlog persoonlijk ervoer, vooral de ouderen knoopten daarbij aan de geromantiseerde herinneringen over de vooroorlogse Joodse gemeenschap. In aansluiting op dit thema van vereenzaming werden vele opmerkingen geplaatst over gebrek aan mogelijkheden voor Joodse contacten voor de kinderen van de geïnterviewden. Men vroeg de interviewers dikwijls of zij hierin konden interveniëren. Het is moeilijk deze hier en daar in het interview gedane losse mededelingen en de door de interviewer aangetekende opmerkingen kwantitatief te verwerken.

Misschien zou hiervoor te gebruiken zijn de nu als projectievraag te beschouwen tabel (tabel 87, p. 101) over het onderwerp Joodse verenigingen voor de kinderen: „Vindt U het gewenst dat Joodse kinderen op enigerlei wijze in Joods verband opgenomen zijn?”. 63% zei hierop „ja”.

Israël, hoewel door twee derde nimmer als vestigingsland overwogen, wordt toch door de overgrote meerderheid positief beleefd, vooral als laatste redmiddel voor de geknakte groepstrots.

De Sinaï-campagne b.v. moest de niet-Joden bewijzen, dat de antisemitische praatjes over Joodse lafheid onjuist waren en de Israëli's werden vaak als zelfbewust beleefd in tegenstelling tot de Joden elders. De meest populaire fondsen waren de fondsen voor Israël; in de eerste plaats het Joods Nationaal Fonds¹ en vervolgens de Centrale Israël Actie; pas daarna kwamen de fondsen voor het sociale werk ten behoeve van de Nederlandse Joden en voor het in stand houden van de Joodse gemeente in Nederland.

De Joden moeten het antisemitisme bestrijden, maar de meesten betwijfelen of deze strijd veel zal helpen. Men beschouwt de Joodse groep in de eerste plaats als een lotsgemeenschap en een ras en niet zozeer als een kerkgenootschap². Daarom wordt overgang tot het Jodendom zelden waard gezien om te worden aangemoedigd en vaak onmogelijk geacht. Het verlaten der groep ziet men als een verraad, zo het tenminste mogelijk is. Het gemengde huwelijk zag men echter meer in het persoonlijke vlak dan in de sfeer van de groepsinteresse. Weinigen zagen een taak voor Joden en Jodendom in de wereld³. Hoe ware het ook mogelijk in een groep waarin de meesten niet de flauwste notie hebben van de cultuur hunner voorvaderen. Men ziet zich meer als een grote familie die het zeer moeilijk heeft

¹ Men kan zich afvragen of de enorm hoge populariteit van het J.N.F. niet (naast het feit dat men dit fonds met betrekkelijk kleine bedragen kan steunen) zijn ontstaan te danken heeft aan het feit, dat de organisatie hiervan in staat is gebleken een aantal symbolen bij de Joodse gemeenschap in te burgeren die gedeeltelijk als vervanging konden dienen voor de niet meer gebruikte symbolen van de Joodse religie. Menig geïnterviewde wees er met trots op dat hij bomen in de staat Israël had staan op zijn naam. Bij velen heeft het busje van het J.N.F. een vergelijkbare betekenis als bij hun ouders de mezoëzah. Ook de met de Joodse feestdagen samenvallende traditionele acties hebben zeker een waarde die voor het behoud van de groep belangrijk uitgaat boven de financiële inkomsten.

² Dat men fel tegen de zending ageerde moet niet in het religieuze vlak worden gezien, maar eerder als een historisch verklaarbare reactie op een vijftien eeuwen oude strijd tegen gedwongen doop, kerkelijk geleide vervolging, pogroms en inquisitie.

³ De meesten die positief antwoordden op de vraag of men een taak zag voor het Jodendom in de wereld begrepen de bedoeling niet goed en antwoordden met termen als "Israël helpen".

gehad en erg moet oppassen om het niet weer moeilijk te krijgen. In het N.I.W. worden in de eerste plaats de familieberichten gelezen, dan het hoofdartikel en het nieuws uit Israël.

Familiezin, onderlinge hulp en gemeenschapszin, samen met medegevoel worden als het meest Joods positief gedrag gewaardeerd.

De meerderheid gaat bij voorkeur naar Joodse winkels.

Opvallen, in welke zin ook, wordt als negatief gezien. Niet alleen opzichtig gedrag in Schiller- of Hilton-hotel, maar ook liever geen Joodse ministerpresident. Normaal zijn, niet opvallen is de leuze¹. Interessant in dit verband is de vergelijking tussen het aantal geïnterviewden, die meenden dat de Nederlanders in het buitenland wel eens anti-Nederlandse gevoelens konden opwekken met hen die verklaarden dat Joden antisemitisme konden aantrekken door hun gedrag. Hierbij blijkt dat de laatste vraag tweemaal zo vaak bevestigend werd beantwoord als de eerste, (zie blz. 90). Men voelt zich zelfs in het op dit moment in vele opzichten filo-semitische en pro-Israëlische Nederlandse klimaat² te onzeker voor een specifiek Joods gedrag en zeker voor uitgesproken Joodse groepsvorming. Dat de geïnterviewden de Joodse groep in Nederland nog vrij stabiel acht en elders de Joodse groep zelfs vooruit ziet gaan (vraag 15 en 16) kan

¹ Men denke hier aan Samuel 1, hoofdstuk 8, vers 20: „Dat wij zullen zijn gelijk aan alle volken”. Men zou de interne Joodse geschiedenis kunnen kenschetsen als een strijd tussen hen die de Joden willen zien gelijk aan alle volken aan de ene zijde en aan de andere zijde een Mozes en Samuel, de profeten, rabbijnen en politieke ideologen, die een opdracht voor het Joods volk zagen om het te maken tot een bijzonder volk, een koninkrijk van priesters. De term „uitverkoren volk” werd kennelijk door vele geïnterviewden op een materiële basis gezien, waarbij zij de uitverkiezing in strijd achtten met de Jodenvervolgingen.

² Nederland is op het moment van het vastleggen van deze tekst (voorjaar 1967) uitgesproken pro-Israëliisch, anders dan b.v. in 1948. Hiervoor zijn verschillende verklaringen: een zeker schuldgevoel tegenover het lot dat Joodse landgenoten in de oorlog ten deel viel; een opkijken naar het ideaal van de kibboets bij de linkerzijde; bij de rechtse partijen ziet men Israël ten onrechte als een soort Westers bolwerk in de wereld der dekolonisatie. In christelijke kringen, speciaal in protestantse, wordt Israël in verband gebracht met bijbelse voorspellingen. Hoe stabiel dit pro-Israëlische klimaat is, is moeilijk te voorzien. Wanneer de pro-Israël stemming in Nederland mocht omslaan, zal zeker ook een deel van de Joodse groep een stuk Israël-identificatie prijsgeven. Hoéveel moet men afwachten. Het laatste kan men in zekere mate ook zeggen van de romantisering van de oude Amsterdams Joodse gemeenschap (met Meyer Sluizer en Max Tailleu als exponenten).

herleid worden tot het gemakkelijk en ongefundeerd optimisme van hen die weinig interesse hebben voor de werkelijkheid. Dit blijkt ook uit het grote aantal dat zich onthoudt van een oordeel over de Joodse leiding in Nederland, hoewel men wel vaak met specifieke klachten komt¹. Een aardige illustratie van de hierboven beschreven attitudes die de Amsterdamse Jood kenmerkt komt tot uiting in een ingezonden brief, die in de periode van de enquête is gepubliceerd in het dagblad „Het Parool” van Vrijdag, 20 Juni 1962 onder de rubriek „Amsterdams Dagboek”. De inzender reageerde op een artikel waarin in deze rubriek een anti-semitische houding aan de kaak werd gesteld. Wij halen aan:

„En zo vraag ik me af, schuilt in dit alles geen gevaar? Is er naast de natuurlijk ook wel gunstige uitwerking, geen groot risico dat door deze herhaalde publicaties de vlam van het antisemitisme, die bij wijze van spreken als de eeuwige vlam op het graf van de onbekende soldaat altijd op een laag pitje heeft gestaan en zal blijven staan, aangewakkerd wordt? Is het niet beter ons (o ja, ik vergat nog te melden ook een lid van het „uitverkoren volk” te zijn) met rust te laten, ons niet bij herhaling op die manier in het middelpunt der belangstelling te plaatsen, maar dit alleen te doen in het kader van eens publiciteit geven aan belangrijke gebeurtenissen van of door Joden en dergelijke. Wij worden naar mijn smaak anders zo belangrijk en dat zijn wij niet, althans niet meer of minder dan alle Nederlanders. En met mij zijn er toch talloze Joodse Nederlanders, die trots zijn tot dit volk te behoren, dit Nederlandse volk, dat in de historie behoudens een enkel incidentje op zo ondubbelzinnige wijze bewezen heeft een volk te zijn van saamhorigheid, een volk waarbij niet zoals in vele landen wél het geval is, een werkelijk antisemitisme wortel kan schieten.”

Men lette er op dat de inzender beweert, dat het antisemitisme in Nederland geen wortel kan schieten en tegelijk bang is dat hij ongelijk heeft, want hij vreest dat reeds het melden van antisemitisme en het bestrijden ervan genoeg is om het gevaar van Jodenhaat op te roepen. Ook hier is de duidelijke leus: laat ons met rust, laten wij niet opvallen. Tenslotte ook hier uitverkoren volk tussen aanhalingstekens. Het Jood-zijn wordt door de inzender kennelijk in de eerste plaats bewust beleefd in verband met antisemitisme.

¹ Critiek, positief en negatief, richt zich meestal op de N.I.H.S. en een enkele maal op de Liberale Gemeente. De N.Z.B. (Nederlandse Zionisten Bond) en haar leiding wordt nimmer genoemd.

Tabel 47 (vraag 47)

Luistert of kijkt U wel eens naar Joodse programma's over radio of televisie?	ja	182 – 87%
	nee	28 – 13%
Kunt U er enkele noemen?	ja	144 – 69%
	nee	37 – 18%

Tabel 48 (vraag 47)

Leest U boeken over Joodse onderwerpen?	ja	141 – 67%
	nee	69 – 33%

Er bestaat een duidelijke belangstelling voor specifiek Joodse onderwerpen. Uit tabel 49 blijkt dat deze belangstelling zich vooral richt op het heden, in het bijzonder de staat Israël, en de kort achter ons liggende Joodse geschiedenis, namelijk de gebeurtenissen rond de tweede wereldoorlog en wat daaraan voorafging.

Tabel 49 (vraag 75)

Wij overwegen een boek te verloten over een Joods onderwerp.

Voor welk onderwerp heeft U de voorkeur?

In volgorde van belangstelling kregen wij hier de volgende antwoorden:

1. de staat Israël	64
2. vooroorlogs Nederlands jodendom	44
3. de oorlog 1939-1945 en de vervolging	39
4. oude Joodse geschiedenis	36
5. Joodse gebruiken en tradities	26
6. bijbelse geschiedenis	17
7. over Hebreeuwse literatuur	14
8. leerboek over modern Hebreeuws	4

Uit tabel 49 blijkt dus dat er maar weinig belangstelling bestaat om zich serieus verder te verdiepen in de hoofdvakken die door het Joodse onderwijs gegeven worden, te weten Hebreeuwse taal, bijbelse geschiedenis en de leer over Joodse gebruiken en tradities. Dat dit niet komt omdat men reeds zoveel van deze onderwerpen afweet, hebben wij reeds eerder vastgesteld, (62% van de geïnterviewden kan zelfs geen Hebreeuwse letters lezen). Des te opmerkelijker is de grote appreciatie van het genoten Joodse onderwijs.

Tabel 50. (vraag 53)

Vindt U het prettig dat U Joods onderwijs heeft gehad?	ja	118 – 57%
	nee	22 – 10%
	geen antwoord	69 – 33%

Tabel 51 (vraag 60)

Heeft U er al eens over gedacht U in Israël te vestigen?	ja	63
	nee	146

Iedereen die deze vraag bevestigend heeft beantwoord is daarmee nog geen reële kandidaat voor de emigratie. Het gaat hier meer om de intentie dan om het feitelijk handelen.

Tabel 52 (vraag 58)

Bent U al eens in Israël geweest?	ja	41
	nee	168

Tabel 53 (vraag 59)

Vindt U het lot van de staat Israël iets dat U persoonlijk aangaat?		
Zo ja, waarom?	ja	142
	nee	68
Hier zijn bij „ja” meer dan één antwoorden mogelijk n.l.	vluchtoord	71
	zelfbewustzijn	71
	anderszins	50

68% vindt dat het lot van de staat Israël iets is dat hen persoonlijk aangaat. Dit is een zeer hoog percentage, vooral als men het vergelijkt met andere onderzoeken, zoals b.v. van Antonovsky, die in New Haven bij een dergelijke vraag slechts bij 30% een gelijksoortig positief antwoord verkreeg.

Dat de Nederlandse Joden zich meer verwant voelen met de staat Israël dan de Joden uit de meeste andere Westelijke landen blijkt onder meer uit de relatief grote emigratie naar Israël van Joden uit Nederland. De oorzaken van het verschijnsel dat de Nederlandse Joden zich meer verwant voelen met de staat Israël dan de Joden uit de meeste andere Westelijke landen zijn in een studie als deze niet vast te stellen. Wij kunnen hieronder alleen een aantal mogelijke hypothesen aangeven.

1. Door het kleiner worden van het aantal Joden in Nederland na de nazi-vervolgung en het verminderen van de Joodse kennis bij de Nederlandse Joden zijn velen van hen zich min of meer bewust geworden van de culturele afhankelijkheid van de Nederlandse Joodse gemeenschap van de staat Israël. Dit blijkt in concreto onder meer uit het feit dat verschillende Joodse instellingen en bijna alle Joodse jeugdorganisaties geleid worden door krachten die hiertoe tijdelijk door Israël worden afgestaan.
2. Wellicht heeft het langere proces van emancipatie en assimilatie, dat de Nederlandse Joden in vergelijking met de Joden in de meeste andere landen hebben ondergaan, een grotere groep van hen inzicht gegeven in de problemen van het geheel opgaan in de dominante groep en tot een reactie geleid, welke zich uit in een versterkt solidariteitsgevoel met de Joden buiten de Nederlandse grenzen, in het bijzonder in de staat Israël. Hierbij kan nog worden opgemerkt dat juist door de betrekkelijk tolerante traditie van het woonland, die de Nederlandse Joden reeds generaties lang hebben ondervonden, het trauma van de nazi-vervolgung des te harder is aangekomen.
3. Tenslotte moet nog worden vermeld dat de niet-Joodse Nederlander de laatste jaren een uitgesproken pro-Israël houding vertoont, die niet alleen tot uiting komt in radio- en televisieprogramma's, krantenartikelen en dergelijke, maar ook in persoonlijke gesprekken.

Tabel 54 (vraag 61)

Zoudt U het op prijs stellen als een of meer van Uw kinderen zich in Israël zouden vestigen?

ja	72
nee	59
ambivalent	33
geen mening	46

Tabel 55 (vraag 63)

<i>Welk gevoel heeft de Sinai-campagne in 1956 bij u gewekt?</i>	geruststelling	32
	angst voor wereldoorlog	8
	trots	128
	anderszins	39
	geen mening	42

Hier wordt de wereldpolitiek zeer „Judeocentrisch” bekeken. De angst voor een eventuele wereldoorlog zinkt geheel in het niet bij de trots over de militaire prestaties van mede-Joden. Men mag wel aannemen dat bij een enquête onder een niet-Joodse bevolking in Nederland een dergelijke vraag geheel anders beantwoord zou zijn.

Tabel 56 (vraag 62)

Vindt U dat Israël's alle positieve en negatieve Joodse eigenschappen hebben?

ja	37
nee	88
geen mening	85

Uit de antwoorden van de respondenten blijkt, dat de Israël's vaak als meer zelfbewust worden ervaren. Dit geeft wel een duidelijke aanvulling op het gevoel van onzekerheid dat ook in de vragen over de positieve en negatieve gedragsvormen bij Joden tot uiting komt.

Tabel 57 (vraag 48)

Geeft U wel eens aan Joodse instellingen?

C.I.A.	88	Joodse gemeente	64
CEFINA	78	anderszins	43
J.N.F.	135	nooit	50

In volgorde van belangrijkheid dus:

1. J.N.F.	(Israël) ¹
2. C.I.A.	(Israël)
3. CEFINA	(Nederland)
4. Joodse kerkgenootschappen	(Nederland)

Tabel 58 (vraag 49)

Als U slechts aan één van deze instellingen zou geven, aan welke zou U dan de voorkeur geven?

C.I.A.	38	anderszins	23
CEFINA	40	geen enkele	37
J.N.F.	57	geen voorkeur	9
Joodse gemeente	11		

Wij hebben ons afgevraagd of er een correlatie bestond tussen hen die zich betrokken voelden bij de staat Israël en hen die aan de specifiek op Israël gerichte fondsen geven, respectievelijk tussen het niet betrok-

¹ J.N.F. (Joods Nationaal Fonds) en C.I.A. (Centrale Israël Actie) voor financiële steun aan de staat Israël.

CEFINA (Centraal Financierings Actie) voor Joods maatschappelijk werk in Nederland.

ken zijn bij de staat Israël en het geven aan de Nederlandse Joodse fondsen; of dat een der groepen zich kenmerkte door in het geheel niet te geven aan Joodse fondsen. De resultaten van dit onderzoek zijn enigszins opmerkelijk te noemen.

Het blijkt niet dat zij die opmerkten dat zij zich persoonlijk betrokken voelden bij de staat Israël, ook meer geven aan op Israël gerichte fondsen. Wel is een onderscheid te merken tussen hen die zeiden zich niet persoonlijk betrokken te voelen bij de staat Israël en de rest, in die zin dat de eerstgenoemde groep in duidelijke mate in het geheel niet, aan welk Joods fonds dan ook, wenst bij te dragen. De conclusie van een en ander moet zijn dat de door ons onderzochte groep Joden in Amsterdam, in zoverre zij zich verantwoordelijk voelt voor de Joodse groep en bereid is haar materiële steun te bieden, het vanzelfsprekend acht ook persoonlijk betrokken te zijn bij de staat Israël.

De groep die zich niet betrokken voelt bij de staat Israël blijkt in overwegende mate geen belangstelling meer te hebben voor enige vorm van Jodendom, welke zij eventueel zou moeten steunen.

Tabel 59. Bij Israël betrokken voelen. (vragen 59 en 48)

Statistische analyse:

	Israël fondsen	Nederlands Joodse fondsen	Geen Joodse fondsen
wel	70	49	16
niet	23	23	16
Isr. — Ned.J.: χ^2_1	= 0.9790	0,3173 < k_2 < 0,3428 (niet significant)	
(Isr. + Ned.J.) — G.J.: χ^2_1	= 6.0812	0,0128 < k_2 < 0,0143 (significant) ¹	
χ^2 — totaal: χ^2_2	= 7,0602	0,0273 < k < 0,0302 (significant)	

¹ (Isr. + Ned) meer op Israël betrokken.

De groep die zich persoonlijk met Israël betrokken voelt moet overigens niet verward worden met de engere kring van hen die de Joodse groep als een volk definiëren (vraag 36) respectievelijk bijna 68% en 48% van onze steekproef. Zij die de Joden als een volk zagen gaven, zoals voor de hand ligt, ook significant de voorkeur aan steun aan de nationale fondsen in Israël.

Tabel 60. Joden een volk. (vragen 36 en 48)

Statistische analyse:

	Geen Joodse fondsen	Nederlandse Joodse fondsen	Israël fondsen
wel	12	31	53
niet	24	41	40
Geen J.f. — Ned.J.: χ^2_1	= 0,9092 0,3173 < k_2 < 0,3428 (niet significant)		
(Geen J.f. + Ned.J.) — Isr.f.: χ^2_1	= 5,9075 0,0143 < k_2 < 0,0160 (significant) ¹		
χ^2 — totaal : χ^2_2	= 6,8168 0,0302 < k < 0,0334 (significant)		

¹ „Isr.f.” meer „Joden een volk”.

Tabel 61 (vraag 37)

Vindt U het toe te juichen dat iemand tot het Jodendom overgaat?

ja	43	persoonlijke beslissing	45
nee	105	geen mening	7
onmogelijk	26	anderszins	4

Tabel 62 (vraag 39)

Vindt U het toe te juichen dat iemand de Joodse groep verlaat, of juist niet?

ja	5	geen mening	3
nee	155	anderszins	2
ieder voor zichzelf	52		

Tabel 63 (vraag 38)

Aan welke eisen moet iemand die Jood wil worden volgens U voldoen?

Kennis van het Jodendom	83 (intellectuële eisen)	aan ethische eisen voldoen	36
meevoelen met Joodse groep	94 (identificatie)	geen mening	22
Joodse geloofsovertuiging	77	anderszins	38
Joodse wet aanvaarden	85		

Tabel 64 (vraag 40)

Hoe denkt U over het gemengde huwelijk?

voor	42	persoonlijke beslissing	108
tegen	67	geen oordeel	4

Tabel 65 (vraag 41)

Hoe denkt U over zending onder de Joden?

positief	1	onbekend met zending	29
anti elke religieuze propaganda	17	negatief	145
indifferent	16		

Het accent in de beantwoording van de voorafgaande vragen ligt bij de meerderheid van de geënquêteerden duidelijk op een historische of etnische definitie van de Joodse groep. Dit verklaart het emotionele verzet tegen de zending (de meeste negatieve reacties waren zeer emotioneel gestemd). Het gevoel overheerste dat men de niet-Joodse groep, i.c. het christendom, niet nodig had voor het beleven van metaphysische ervaringen en dat men in eigen groep even brede mogelijkheden had, vanaf de mystiek tot een rationeel dogmatisme. Het verlaten van de groep werd dan ook zelden als een stap uit geloofs-overtuiging gezien. Het historische karakter werd ook benadrukt in de beantwoording van de vraag over de mogelijkheid van het opnemen van nieuwe groepsleden. Ook hier een zeer hoog percentage dat zich negatief uitliet.

Tabel 65A. (vraag 65)

Ziet U een taak voor het Jodendom in de wereld?

ja	74
nee	130
geen mening	6

Tabel 66 (vragen 11 en 12)

<i>Welke rubriek van het N.I.W. leest U</i>	<i>als eerste?</i>	<i>en als tweede?</i>
familieberichten	33	11
advertenties	20	12
hoofdartikel	28	17
berichten over Joodse activiteiten in Nederland		
(Nieuws uit de Kehilloth)	3	11
nieuws uit Israël	19	23
ingezonden stukken	1	4
redactioneel commentaar	4	5
andere rubrieken	7	22
geen enkele rubriek	99	109

Tabel 67 (vraag 17)

<i>Denkt U dat de Nederlanders in het buitenland vaak aanleiding geven tot anti-Nederlandse gevoelens?</i>	ja	64
	nee	126
	geen oordeel	21

Enkele respondenten reageerden heftig op de mogelijkheid van anti-Nederlandse gevoelens; dit was uitgesloten, maar bij de Joden wilden ze zelfs bij de vraag over positieve eigenschappen de negatieve gaan opsommen. Het oordeel van de niet-Nederlander over het gedrag van de Nederlanders acht men veel gunstiger dan dat van de niet-Jood over het gedrag der Joden.

Anders gezegd, de Nederlander zal bij doorgaans betrekkelijk korte verblijf in het buitenland zich gerust als specifiek Nederlander kunnen gedragen. De Jood bij zijn constante verblijf in de niet-Joodse wereld moet echter oppassen met zijn Joods gedrag. Dit sluit aan op wat wij op blz. 93 als commentaar op tabel 74c zullen opmerken.

Tabel 68 (vraag 57)

<i>Vindt U dat er Joden zijn die door hun gedrag aanleiding geven tot antisemitisme?</i>	ja	145	nee	64
--	----	-----	-----	----

Bij percentagegewijze vergelijking van de twee voorgaande vragen ziet men het volgende.

Tabel 69 (vragen 17 en 57)

het opwekken van anti-Nederlandse gevoelens door Nederlanders in het buitenland		het aanleiding geven tot antisemitisme van Joden door hun gedrag.
ja	30%	70%
nee	60%	30%
geen oordeel	10%	—

Tabel 70 (vraag 8)

<i>Meent U dat er in Nederland in 1962 antisemitisme aanwezig is?</i>	ja	177
	nee	30
	geen oordeel	3
<i>Zo ja, heeft U hiervan iets ondervonden?</i>	ja	79
<i>Indien U hiervan zelf niets ondervonden heeft, is dit dan misschien wél het geval in Uw naaste omgeving?</i>	ja	32
	nee	76

Volgens 15% was er geen antisemitisme aanwezig; ruim 50% had dit zelf ondervonden of in de naaste omgeving meegemaakt. 85% der Amsterdamse Joden meenden dat in Nederland wel antisemitisme aanwezig is.

Tabel 71 (vraag 66)

<i>Als U de keuze heeft tussen twee verder gelijke winkels, koopt U dan liever bij een Joodse winkel?</i>				
ja	116	nee	91	geen mening 3

Bij de bovenstaande vragen kan men een duidelijke lijn volgen: de afwijzing van mogelijke nieuwe groepsleden, de afkeurende houding tegenover hen die de groep willen verlaten, het rekening houden met de Jodenhaat, de interesse voor de familieberichten en de advertenties in het N.I.W. en de voorkeur voor de Joodse winkels. Hier ziet men bij de meerderheid een duidelijke binding van de groepsleden onderling en een geslotenheid naar buiten. De innerlijke bindingskracht volgens de omschrijving die Lammers¹ daaraan gegeven heeft, manifesteert zich hoofdzakelijk als sociale binding, minder instrumenteel en zeer weinig ideëel.

¹ Zie blz. 49 e.v. van deze studie.

Tabel 72 (vraag 72)

<i>Moeten volgens U de Joden zich als een aparte groep blijven handhaven?</i>	ja	55
	nee	153
	geen mening	2

Het woord „apart”, wellicht door associatie met de apartheid in Zuid-Afrika, schrikt velen af. De angst dicteert hier het antwoord. Vele geïnterviewden zeggen dit ook met zoveel woorden.

Tabel 73 (vraag 73)

<i>Zoudt U als Jood herboren willen worden?</i>	ja	136 – 65%
	nee	52 – 25%
	geen mening	22 – 10%
<i>Het onderzoek van Antonovsky gaf de volgende percentages te zien:</i>	ja	63%
	nee	7%
	geen mening	30%

Deze vraag werd in Amerika dus belangrijk minder negatief beantwoord dan in onze enquête. Een ontkennend antwoord geeft natuurlijk een negatief oordeel over een aspect van het eigen bestaan. Het blijkt dat de ontbinding in Nederland in een verder gevorderd stadium is dan in Amerika, maar toch lijkt het ons niet te gewaagd te veronderstellen dat de verschrikkelijke oorlogservaringen van de Joden in Nederland een aandeel hebben gehad in het hogere percentage van negatieve beantwoording. In dit verband lijkt het ons interessant om een vergelijking te maken met een vraag die eveneens verband houdt met de problematiek van de leden der specifieke minderheidsgroepen. In het onderzoek van Bayville ging 66% van de ondervraagden accoord met de verklaring: „Jews should be especially careful to have good manners”. Dit komt overeen met het hoge percentage van onze ondervraagden die op de vraag over wenselijk Joods gedrag spontaan opmerkingen maakten in de geest van: normaal aanpassen aan de omgeving, niet opvallen, goed mens zijn.

Tabel 74 (vragen 76, 77 en 78)

<i>a. Welke vormen van gedrag beschouwd U als typisch Joods in gunstige zin?</i>		
Familiezin		66
gevoelig, medegevoel		66
onderlinge hulp en gemeenschapszin		52

(Vervolg Tabel 74)

intelligentie en zakelijk inzicht	41
humor	40
lekker eten, gezelligheid	30
geen mening	27
anderszins	26
gastvrijheid	16
zich als Jood gedragen	14
 b. Welke vormen van gedrag bij Joden vindt U verwerpelijk?	
praalzucht – opschepperij	80
luid spreken in publiek, gesticuleren, Joods praten	51
geen mening	48
op de voorgrond treden	39
zich niet als Jood gedragen, zich voor het Jood-zijn schamen	18
handigheid, oneerlijk zaken doen	17
zich afzonderen	11
afgunst	8
anderszins	26
 c. Welke vormen van gedrag bij Joden vindt U wenselijk?	
normaal aanpassen aan omgeving, niet opvallen	106
goed mens zijn	41
geen mening	38
zich positief Joods gedragen	16
zichzelf zijn, zijn zoals we zijn	14
anderszins	7
meer onderling contact	5
niet roddelen, niet oneerlijk zijn	5

Deze drie vragen a., b. en c. werden pas achteraf gecodeerd om een zo breed mogelijke beantwoording mogelijk te maken. Een aantal geïnterviewden weigerden principieel enig verschil te vermelden tussen Joden en niet-Joden. Dit kwam het meest voor bij het verwerpelijke gedrag, terug te vinden onder rubriek „geen mening” bij vraag b. Wat betreft praalzucht en opschepperij werden vooral café Schiller en het nieuwe Hilton hotel vermeld.

Zelfhaat en angst voor wat de niet-Joden zullen zeggen liggen dicht bij elkaar. Een enkeling slechts maakte duidelijk verschil tussen emotionele reactie en rationele overwegingen. B.v. „Waarom zouden Joden eigenlijk niet in grote auto's mogen rijden? Maar ja, ik voel me niet happy als ik het zie”.

Tabel 75 (vraag 15)

<i>Wat zijn Uw verwachtingen voor de toekomst van de Joodse gemeenschap in Nederland?</i>		
Zal zij:	binnenkort ophouden te bestaan	4
	langzaam achteruit gaan	81
	op het huidige niveau blijven	63
	langzaam vooruitgaan	47
	een bloeiende toekomst tegemoet gaan	7
	geen mening	7

Bij interpretatie van deze cijfers moet men bedenken dat geen enkele groep zijn eigen ondergang gaarne voorspelt. In 1962 gedurende de enquête maakte ik een vergadering van een Joodse vereniging mee, waarbij een inleider, die een pessimistische beschouwing gaf over de toekomst van de Joodse gemeenschap in Nederland, uit de zaal zeer emotioneel werd aangevallen.

In 1963 werd in het Nieuw Israëlietisch Weekblad een emotionele discussie over hetzelfde onderwerp gevoerd.

Natuurlijk moet men de hoge score voor het antwoord „langzaam achteruitgaan” ook zien als het vaststellen van een min of meer objectieve demografische werkelijkheid.

Tabel 76 (vraag 16)

<i>Wat zijn Uw verwachtingen op deze vijf punten voor de toekomst van de Joodse gemeenschap in de wereld?</i>		
Zal zij:	binnenkort ophouden te bestaan	1
	Langzaam achteruit gaan	25
	op het huidige niveau blijven	44
	langzaam vooruit gaan	100
	een bloeiende toekomst tegemoet gaan	16
	geen mening	17

Men is duidelijk optimistischer over de toekomst van het Jodendom elders dan over het Jodendom hier.

Tabel 77 (vraag 43)

<i>Vindt U dat de leiders van de Joodse gemeenschap in Nederland hun werk goed doen?</i>		
	ja	56
	nee	47
	geen oordeel	107

Let op het grote aantal „geen oordeel”. Klachten richten zich vooral tot de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge. De meest gehoorde zijn:

1. „De enige goed lopende organisatie lijkt wel die van de belasting en de geldinzameling te zijn”.
2. Te veel éénrichting verkeer bij bijeenkomsten. Weinig discussie mogelijkheden. Geen werkelijk contact van beneden naar boven.
3. Men vindt moeilijk aansluiting bij anderen als men als eenling een bijeenkomst bezoekt.
4. Geen bezoek bij geestelijke nood of feestelijke gebeurtenissen. Hier wordt de katholieke kerk vaak als goed voorbeeld genomen.
5. Overheersing van burgerlijke sfeer; te duur geachte consumpties bij bijeenkomsten etc.
6. Vooral zij die uit de kleine plaatsen in Nederland naar Amsterdam zijn gekomen, maar ook anderen die afkomstig zijn uit de vroegere Jodenbuurten, missen de gemeenschapssfeer (al of niet geïdealiseerd) van vroeger en klagen over het feit geen aansluiting te kunnen vinden.

Tabel 78 (vraag 44)

Stel dat U leider was van de Joodse gemeenschap in Nederland, wat zou U dan doen om de onderlinge contacten te intensiveren?

radio en televisie	43
publicaties	49
bijeenkomsten	109
feesten	58
lessen	51
huisbezoek	68
anderszins	36

Tabel 79 (vraag 45)

Zoudt U er zelf aan mee doen?

ja	95
nee	99
geen antwoord	16

Men lette op het aantal dat bij een realisatie van zijn eigen wensen nog niet mee zou willen doen.

Het completeert een beeld van een groep met weinig actieve belangstelling voor zijn toekomst, meer dromend van zijn verleden.

En zij die geloven in een vooruitgang van de Joodse groep denken eerder aan Israël dan aan Nederland, eerder aan een wereldjodendom dan aan de mogelijkheden voor de Joodse gemeenschap in Amsterdam. Dit sluit weer aan bij de onzekere houding tegenover de niet-Joodse meerderheid (niet opvallen), hierboven vermeld.

Wanneer men kan stellen dat een zelfbewuste groep het „nu”, het „hier” en het „wij” hoger acht dan het „toen”, „daar” en „zij”; dan tonen de in dit hoofdstuk gevonden gegevens wel een duidelijke indicatie van een zwak groepsmoreel.

In de termen van Lammers uitgedrukt zien wij zowel in de uiterlijke samenhang als in de innerlijke bindingskracht weinig bemoedigende indicaties voor de organisatie der Joden in Amsterdam.

8

DE GEVONDEN GEGEVENS

C. Nog enkele losse feiten

Ik geloof met vol vertrouwen dat de schepper, gezegend zij zijn Naam, de maker en bestuurder van al het geschapene is en dat door Hem alle dingen zijn, worden en zullen worden gemaakt. Ik geloof met vol vertrouwen dat de gehele Torah, thans in ons bezit, dezelfde is die aan Mozes, vrede zij hem, werd gegeven. Ik geloof met vol vertrouwen in de komst van de Messias; en ofschoon hij draalt wacht ik zijn komst elke dag¹.

In dit hoofdstuk volgen enkele losse gegevens die mede uit de antwoorden van de enquête vallen af te lezen, zonder dat zij in direct verband staan met de algemene lijn die wij in de twee hieraan voorafgaande hoofdstukken hebben gevolgd en die wij in de volgende hoofdstukken hopen voort te zetten. Zij zijn echter interessant genoeg om als kanttekening in een apart hoofdstukje te worden vermeld.

Tabel 80 (vraag 4)

<i>Wat is Uw beroep?</i> Maatschappelijke status:	hoog	53
	midden	100
	laag	57

¹ Enkele der dertien grondbeginselen van het Jodendom zoals deze zijn geformuleerd door de wijsgeer Maimonides (1135-1204).

Tabel 81.

Wat was het beroep van Uw vader toen hij Uw huidige leeftijd had?

Maatschappelijke status:	hoog	42
	midden	103
	laag	65

Bij het vaststellen van de maatschappelijke status zijn wij uitgegaan van de indeling zoals deze voorkomt bij de enquête van het Centraal Bureau van de Statistiek: De Sociale en Regionale Herkomst der Studenten bij het Hoger Onderwijs 1958/'59.

Hierbij valt het volgende op. Hoewel er enige stijging is in de generaties is dit toch minder dan men in het algemeen heeft vastgesteld bij Joden in de Verenigde Staten en Frankrijk. (Zie de werken van Roland, Antonovsky, Kramer en Leventman, aangehaald in hoofdstuk 3.)

Deze geringere stijging zal wellicht samenhangen met de langere vestiging van de Joden in Nederland. De betrekkelijk kleine stijging valt des te meer op, omdat men na de oorlog toch wel mocht verwachten dat een sterke sociale stijging bij de Joden zou plaats hebben door het vrijkomen van plaatsen in specifiek Joodse beroepssfeer en door erfenissen van vermoorde familieleden. Hoewel de verdeling over de klassen bij de Joden gunstiger ligt dan bij de niet-Joden van Amsterdam, zullen velen toch niet verondersteld hebben dat nog een vierde van de Joodse bevolking in Amsterdam bij de sociaal-economisch laagste der drie klassen wordt ingedeeld.

De algemene gedachtengang bij velen is toch dat het Joodse proletariaat praktisch geheel werd uitgeroeid in de oorlogsjaren.

Dit lag voor de hand, omdat het proletariaat juist in veel grotere mate geconcentreerd was in speciale buurten, wat voor de nazi's de deportatie vereenvoudigde; verder omdat de Joodse bourgeoisie betere contacten had met de instanties die in de oorlog tijdelijk vrijstelling van deportatie, de zogenaamde „sperrin” uitgaven en omdat het onderduiken, zeker in de beginperiode, zeer moeilijk was als men niet enig geld ter beschikking had.

Door de opgegeven redenen is het wel zo, dat het aantal gemengd gehuwde Joden, die dus nog niet onder de Duitse uitroeiingspolitiek

vielen, in de laagste sociaal-economische klasse in een hoger percentage voorkomt dan in een andere klasse. Een gevolg hiervan is mede dat het op het eerste gezicht opvalt, dat diegenen die tot de laagste sociaal-economische klasse behoren, proportioneel in veel sterkere mate voorkomen bij de onkerkelijken en in veel geringere mate bij de Joodse kerkgenootschappen zijn aangesloten dan de twee overige sociaal-economische klassen.

Tabel 82.

maatschappelijke status	onkerkelijk	aangesloten bij Joods kerkgenootschap
hoog	21	29
midden	49	48
laag	31	23

($\chi^2 = 0,0594$ Dit is bijna significant).

De geïnterviewden in de categorie van diegenen die de oorlog zijn doorgekomen door het feit, dat zij door de Duitse instanties werden beschouwd als gemengd gehuwd of half Joods, konden als volgt in drie klassen worden ingedeeld:

Tabel 83.

hoog	4	midden	20	laag	26
------	---	--------	----	------	----

Wanneer men nu de vraag over de kerkgenootschappen opnieuw bekijkt in verhouding tot de sociaal-economische klassen, maar zonder dat de categorie van de zogenaamde half-Joden en gemengd gehuwden daarbij betrokken is, dan blijken de volgende getallen te gelden:

Tabel 84.

maatschappelijke status:	onkerkelijk	aangesloten bij Joods kerkgenootschap
hoog	19	27
midden	36	42
laag	12	17

Nu blijkt de verhouding der klassen bij de onkerkelijken en bij de bij de kerkgenootschappen aangeslotenen geheel niet meer significant afwijkend. ($k_r = 0,0918$ Geen significante afwijking).

Tabel 85 (vraag 3)

<i>Wat is Uw geboorteplaats?</i>	Amsterdam	140 - 67%
	elders in Nederland	37 - 18%
	Duitsland	16 - 7%
	Oost-Europa	9 - 4%
	elders	8 - 4%

Voor de Westerse wereld is in Joodse verhoudingen het percentage van de in de woonstad en in het woonland geboren en hoog te noemen. Het komt overeen met dat van de niet-Joodse bevolking van Amsterdam.

Tabel 86 (vraag 7)

<i>Wat is Uw schoolopleiding?</i>	hoger	16 - 7%
	middelbaar	58 - 28%
	lager	135 - 65%

Zomin als het cliché van de rijke Jood¹ door onze cijfers bevestigd wordt, zomin ook het cliché van de intellectuele Jood. Ook hier weer een hoger percentage dan het gemiddelde Amsterdamse cijfer van 14%; ook hier weer gelooft de eigen groep in het cliché. Men moet hier duidelijk twee zaken onderscheiden. Enerzijds heeft de Amsterdams Joodse groep in vergelijking met de overige Amsterdammers een opmerkelijk hoog percentage intellectuelen en anderzijds wordt de massa van de groep in zijn denken, doen en laten in gene

¹ Ook bij de Joodse groep zelf kent men dit cliché. Zo zei men op de vraag of men als Jood herboren zou willen worden: „Ja, maar dan als rijke Jood”. (Zie ook Marnix Gijsen, die in zijn roman „Joachim van Babylon” een opmerking plaatst die erop neerkomt dat de uitdrukking „rijke Jood” eigenlijk een pleonasme is. (‘s-Gravenhage ’50, elfde druk, p. 9).

dele gekenmerkt door een intellectueel gedragspatroon. Een juiste waarneming (meer intellectuelen bij Joden dan bij anderen) leidt tot een valse conclusie (de meeste Joden zijn min of meer intellectueel). Zo gaf b.v. een door ons geïnterviewde medicus als antwoord op de vraag of men een beroemde persoon wilde noemen: „Einstein en Freud, dat zegt toch iedereen”. Hij zou verbaasd zijn over het aantal voetbalhelden, radiosprekers en tophitzangers, welke genoemd werden.

Dit gebrek aan intellectuele scholing gaat samen met een weinig specifiek Joodse vorming. Het sluit echter niet uit dat men vrijblijvend wel een Joodse vorming wenselijk acht.

Tabel 87 (vraag 54)

<i>Zijn Uw kinderen lid van een Joodse jeugdorganisatie?</i>	ja	44
	nee	90
	geen in aanmerking komende kinderen	75

Tabel 88 (vraag 55)

<i>Vindt U het gewenst dat Joodse kinderen:</i>		
<i>a. op enige wijze in Joods verenigingsverband opgenomen zijn?</i>		
	ja	134 - 63%
	nee	72 - 34%
	geen oordeel	6 - 3%
<i>b. Joods onderwijs genieten?</i>		
	ja	163 - 78%
	nee	42 - 20%
	geen oordeel	4 - 2%
<i>c. bij andere Joodse activiteiten betrokken zouden zijn?</i>		
	ja	135 - 64%
	nee	61 - 29%
	geen oordeel	14 - 7%

Hier ziet men duidelijk dat nog lang niet altijd allen die zeggen te wensen dat Joodse kinderen in enig Joods verenigingsverband worden opgenomen, dit in feite met hun eigen kinderen verwezenlijken.

Wij verwijzen hierbij naar onze opmerking op blz. 27.

In de Amerikaanse enquête werd in het algemeen gevraagd of men lid was van een Joodse organisatie. Deze vraag in onze enquête heeft weinig opgeleverd, omdat de Nederlandse Jood in veel mindere mate dan de Amerikaanse een verenigingsman is.

Daarom is in Nederlandse verhoudingen voor het meten van sociale relaties¹ de hierop volgende vraag van veel meer belang.

Tabel 88A (vraag 9)

Wanneer U nu de mensen die regelmatig bij U komen in Uw huiskamer en door U als vrienden of goede kennissen worden beschouwd in gedachte neemt, bestaat deze kring dan uit:

overwegend Joden	62 – 29%
overwegend niet-Joden	81 – 39%
gelijkmatig verdeeld	67 – 32%

Opmerkelijk was dat bij deze en dergelijke vragen door de geënquêteerden nimmer werd gevraagd om een definitie of een omschrijving van het begrip Jood. Men kon klaarblijkelijk voor zichzelf zonder problemen een duidelijk onderscheid maken tussen Joden en niet-Joden.

Hetzelfde verschijnsel kwam tot uiting bij de vraag of men zichzelf als Jood beschouwde. Niet alleen beantwoordde de overwegende meerderheid, 92%, deze vraag met *ja*, maar ook gaf geen enkele der geïnterviewden een ontwijkend antwoord in de zin van „ik weet het niet”, „misschien wel, misschien niet” en dergelijke.

Tabel 89 (vraag 46)

Beschouwt U zichzelf als Jood?

ja	194 – 92%
nee	16 – 8%

Dat het zich identificeren als Jood niet voortkomt uit een geloofsbelijdenis blijkt wel uit de volgende tabel.

Dus wat Lammers noemt: interactie in de uiterlijke samenhang der organisatie.

Tabel 90 (vraag 67)

Geloof U:

aan God?	ja	97 - 46%
	nee	113 - 54%
dat God aan Mozes de Torah gegeven heeft?	ja	49 - 23%
	nee	160 - 77%
dat God het Joodse volk heeft uitverkoren?	ja	50 - 24%
	nee	160 - 76%
dat God de Messias zal laten komen?	ja	32 - 15%
	nee	178 - 85%

Geloof aan God kan men niet typisch Joods noemen; dit wordt in veel kringen in Nederland als vanzelfsprekend geacht. Opmerkelijk hierbij is dat velen lid zijn van een kerkgenootschap, doch niet geloven. Hierdoor wordt de opmerking van Kruijt (voetnoot blz. 74/75) bevestigd dat men in Joodse kring het kerkgenootschap ook duidelijk als nationaal of sociaal instituut ziet. Nog opvallender is het echter, dat sommigen op Grote Verzoendag vasten om hun zonden te belijden aan een God, waarin zij niet geloven.

Tabel 91.

Vast U op Jom Kippoer? (ja : 58)	Geloof U:		dat God aan		dat God het		dat God de	
	aan God?		Mozes de		Joodse volk		Messias zal	
	ja	nee	ja	nee	ja	nee	ja	nee
zij, die vasten	46	12	31	27	32	26	22	36

(zie ook tabel 41 op blz. 75)

Men kan zich de vraag stellen wat een aantal mensen ertoe brengt zich de ontberingen te getroosten om ruim 24 uur geen eten of drinken tot zich te nemen, terwijl zij, als ongelovigen, hiervoor geen aannemelijke argumentatie hebben. Men zou een aantal mogelijke oorzaken van dit verschijnsel kunnen vaststellen.

Enerzijds bestaat de mogelijkheid, dat een rechtstreekse vraag over het geloof aan God te abstract is gesteld voor een probleem dat in de persoonlijkheid van de geïnterviewden in verschillende vormen en nuances verwerkt kan zijn. Anderzijds is het niet uitgesloten dat men strict religieuze vormen om niet-religieuze redenen uitvoert.

Voor de hand ligt hierbij dat men denkt aan oorzaken zoals sleur, onduidelijke angst, het rekening houden met het oordeel van anderen, speciaal de ouders; en zelfs de vreugde over iets dat men min of meer als een sportieve prestatie ziet. Daarnaast heeft men weer die groep van oorzaken die men zou kunnen samenvatten onder solidariteit met de groep. Men kan zich tenslotte afvragen in hoeverre eeuwenoude tradities hun weg hebben gevonden naar het onbewuste, of dat wellicht ook de mens die geen geloof belijdt zoekt naar een vorm om te midden van de gemeenschap zijn gevoel van schuld te uiten en zich daarvan te zuiveren. Dit zijn echter problemen waarvan het onderzoek ver buiten de mogelijkheden ligt van de bij deze studie gebruikte technieken.

9

DE GEVONDEN GEGEVENS

D. Factoren die het traditieverval vertragen

Rabbi Hillel zei: „Iemand die niet regelmatig studeert in de Joodse wet kan geen goede Jood zijn”.

Spreuken der vaders, hoofdstuk 2, zin 6.

Het is ons reeds opgevallen dat de Joden in Amsterdam in sterke mate zijn geconcentreerd in enkele beroepsgroepen: met name in de textiel, juwelen en in de intellectuele beroepen kan men bijna de helft van de beroepsbevolking van ons sample vinden. Reeds anderen hebben gewezen op de conserverende kracht die uitgaat van een gesloten groep in een topografische concentratie. De traditie van de farizeeïsche rabbijnen heeft deze concentratie ook in de hand gewerkt, onder meer door de nadruk die zij legden op het gebed in gemeenschap (minjan, minstens tien volwassen mannen) en de afsluiting naar buiten door de strenge rituele eisen bij het eten en het drinken. Wat het laatste betreft denke men slechts aan de door Shakespeare juist doorvoelde betekenis, wanneer hij Shylock in de „Merchant of Venise” laat zeggen: „I will buy with you, sell with you, talk with you, walk with you and so following, but I will not eat with you, drink with you nor pray with you”: een „social distance scale”.

De barrières zijn nu gesloopt. In Amsterdam is geen vrijwillig of gedwongen ghetto meer, de dagelijkse gebeden worden slechts door een minieme minderheid in „minjan” uitgesproken, de rituele spijswetten worden nog maar door enkele procenten zo hoog genomen dat zij als sociale scheiding dienen. Toch ziet men dat de meer Joods geïnteresseerden onder de Joden meer Joodse vrienden hebben dan

de minder Joods actieven. Daarbij is oorzaak en gevolg (Joodse vriendenkring geeft Joodse interesse en omgekeerd) moeilijk aan te tonen. Duidelijker aantoonbaar is dit bij de Joodse beroepen. Bij een enkel interview is zelfs door de geïnterviewde medegedeeld dat hij als gevolg van het overstappen naar een traditioneel niet-Joodse vakkring (in het kader overigens van een door een vooroorlogse Joodse leiding georganiseerde poging het Joodse proletariaat uit de kleine kring van specifieke beroepen te halen) op de Sabbath moest werken, waarna hij spoedig alle banden met de joodse traditie brak. Ook statistisch ziet men dit verband tussen Joodse gebruiken en de Joodse beroepen. Als voorbeeld kan men nemen de besnijdenis. Hier is oorzaak en gevolg wel duidelijk. Men gaat niet in een bepaald beroep omdat men besneden is, maar in bepaalde beroepen is de sociale druk via de Joodse vriendenkring sterker dan elders om de kinderen te laten besnijden. Opmerkelijk en bijna een schoolvoorbeeld van het werk van sociale controle is het wanneer men de gedragingen vergelijkt bij de leden van de zogenaamde Joodse beroepen, respectievelijk in verband met de vraag over het lidmaatschap van de een of andere synagoge en het bezoek aan de synagoge. De Joodse beroepen wijken niet opmerkelijk af ten opzichte van de rest van de Joodse bevolking bij de vraag naar het lidmaatschap. Het blijkt echter voor hen wel veel aantrekkelijker te zijn bij bepaalde gelegenheden de synagoge te bezoeken dan voor de rest van de leden van de Joodse gemeenschap. Het lijkt ons niet te boud te veronderstellen dat in zekere omstandigheden dit in bepaalde beroepen een werkzame functie kan hebben en het synagogebezoek belangrijk meer biedt dan de eredienst alleen (zie blz. 107).

Tabel 92. Samenstelling vriendenkring. (vragen 4 en 9)

	Joodse beroepen	niet-Joodse beroepen	totaal
overwegend Joodse vriendenkring	42	20	62
gelijkmatig verdeeld	31	36	67
overwegend niet-Joodse vriendenkring	27	54	81
	100	110	210

Twee-steekproeven toets van Wilcoxon (normale benadering met correctie voor gelijken) $k_r = 0,0003$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat Joden uit de „Joodse” beroepen naar verhouding meer Joodse vrienden in hun kennissenkring hebben dan Joden uit de „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 93. Besnijdenis kinderen. (vraag 68)

	niet	wel	totaal
Joodse beroepen	10	34	44
niet-Joodse beroepen	18	24	42
	28	58	86

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering): $\chi^2 = 3.10: 0,0368 < k_1 < 0,0416$

Het toetsingsresultaat geeft een indicatie, dat onder de Joden uit „Joodse” beroepen de besnijdenis meer wordt toegepast, dan onder Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 94. Lidmaatschap Joods Kerkgenootschap. (vraag 13)

	wel	niet	totaal
Joodse beroepen	54	44	98
niet-Joodse beroepen	46	57	103
	100	101	201

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 1.79: 0,0899 < k_r < 0,0961$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen dat relatief meer Joden uit „Joodse” beroepen lid zijn van een Joods kerkgenootschap, dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 95. Synagogebezoek. (vraag 30)

	wel	niet	totaal
Joodse beroepen	38	62	100
niet-Joodse beroepen	20	90	110
	58	152	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 9.32: 0,0011 < k_r < 0,0012$

Het toetsingsresultaat geeft een sterke indicatie, dat Joden uit de „Joodse” beroepen meer naar de synagoge gaan, dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen. Opvallend meer lidmaatschap heeft niet, maar meer bezoek heeft klaarblijkelijk wel sociale betekenis.

Tabel 96. Beroepen en kennis Hebreeuws. (vraag 52)

	Hebreeuws lezen	niet Hebreeuws lezen	totaal
Joodse beroepen	49	51	100
niet-Joodse beroepen	30	80	110
	79	131	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 9.63$ $0,000 < k_r < 0,0010$

Het toetsingsresultaat geeft een sterke indicatie, dat relatief meer Joden uit de „Joodse” beroepen Hebreeuws kunnen lezen dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 97. Wens als Jood herboren te worden. (vraag 73)

	wel	niet	totaal
Joodse beroepen	72	20	92
niet-Joodse beroepen	64	32	96
	136	52	188

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 2,6032$ $0,0471 < k_r < 0,0534$

Het toetsingsresultaat geeft een indicatie, dat relatief meer Joden uit „Joodse” beroepen zullen zeggen als Jood herboren te willen worden dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 98. Joden moeten zich als aparte groep handhaven (vraag 72)

	wel	niet	totaal
Joodse beroepen	38	60	98
niet-Joodse beroepen	17	93	110
	55	153	208

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 13,32$ $0,0001 < k_r < 0,0002$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat relatief meer Joden uit „Joodse” beroepen positief staan tegenover de Joden als aparte groep dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 99. Praalzucht Joden. (vraag 77)

	wel vermeld	niet vermeld	totaal
Joodse beroepen	37	63	100
niet-Joodse beroepen	43	67	110
	80	130	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 0,03$ $0,4312 < k_1 < 0,4438$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat relatief minder Joden uit „Joodse” beroepen de Joden praalzuchtig noemen dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 100. Niet opvallen van Joden is wenselijk. (vraag 78)

	wel vermeld	niet vermeld	totaal
Joodse beroepen	51	49	100
niet-Joodse beroepen	55	55	110
	106	104	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 0,00004$ $k_1 = 0,498$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat relatief minder Joden uit de „Joodse” beroepen het niet opvallen van Joden wenselijk willen noemen dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 101. Eten van varkensvlees. (vraag 20)

	Joodse beroepen	niet-Joodse beroepen	totaal
nooit	45	44	89
alleen buitenshuis	14	8	22
zowel thuis als elders	41	56	97
	100	108	208

Twee-steekproeven-toets van Wilcoxon (normale benadering met correctie voor gelijken) $k_1 = 0,1220$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat Joden uit de „Joodse” beroepen minder geneigd zijn varkensvlees te eten dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Tabel 102. Persoonlijk betrokken bij Israël. (vraag 59)

	wel	niet	totaal
Joodse beroepen	73	27	100
niet-Joodse beroepen	69	41	110
	142	68	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2 = 2,08$ $0,0690 < k_r < 0,0787$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat relatief meer Joden uit „Joodse” beroepen zich persoonlijk betrokken voelen bij Israël dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Als barrière bij de assimilatie is de concentratie in specifiek Joodse beroepen van afnemende betekenis, onder meer door de vermindering van de absolute aantallen van Joden in deze beroepen na de uitroeiing door de nazi's. Nu blijft de vraag over of er nog andere bepaalde kenmerken zijn die positief correleren met Joodse eigenaardigheden. Deze vraag is bevestigend te beantwoorden. Er is een bepaalde eigenschap vast te stellen die correleert met een grotere stiptheid in het nakomen der Joodse tradities, meer Joodse sociale contacten, meer belangstelling voor Israël en tevens positievere attitudes tegenover de Joodse groep, haar voortbestaan en het gedrag van haar leden. Diegenen die beweerden Hebreeuws te kunnen lezen blijken volgens onderstaande tabellen in het algemeen in gedrag en gevoelens hun Jood-zijn positiever te beleven dan de rest. Wanneer men zich herinnert dat het hier gaat om een minieme eis „het kunnen lezen en schrijven van een eenvoudige tekst, niet het begrijpen ervan” en wanneer men nog bedenkt dat er ongetwijfeld enkelen zijn, die zullen beweren zulks te kunnen zonder het in feite (meer) te zullen presteren, dan wordt het verschil tussen de „Hebreeuws lezenden” en de „rest” nog opvallender. De kennis van de Joodse cultuur blijkt een voorwaarde te zijn voor het positief aanvaarden van het lidmaatschap van de Joodse groep, vooral in een situatie welke men in de

naaste toekomst mag veronderstellen en waarbij Joodse beroepsgroepen van weinig betekenis meer zullen zijn. Wij komen hier in het volgende hoofdstuk nog op terug in verband met de stelling die Lewin hierover reeds een twintig jaar geleden heeft gegeven. Het is nu genoeg om te wijzen op de enorme verantwoordelijkheid die Joodse opvoeders, ouders en onderwijzers, hebben ten opzichte van de aanpassingsmoeilijkheden van het Joodse kind. De resultaten van de opvoeding in een vorige generatie tonen de cijfers.

Tabel 103. Joden moeten zich als aparte groep handhaven. (vragen 52 en 72)

	wel	niet	totaal
Hebreeuws lezenden	38	40	78
niet-Hebreeuws lezenden	17	112	129
	55	152	207

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 29.67$ $k_r 0,00001$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden positief staan tegenover de Joden als aparte groep dan niet Hebreeuws lezenden.

Tabel 104. Wens als Jood herboren te worden. (vragen 52 en 73)

	wel	niet	totaal
Hebreeuws lezenden	54	14	68
niet Hebreeuws lezenden	81	38	119
	135	52	187

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 2,24$ $0,0607 < k_r < 0,0690$

Hoewel de nulhypothese juist niet verworpen kan worden, geven de cijfers een aanwijzing, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden zeggen als Jood herboren te willen worden dan niet Hebreeuws lezenden.

Tabel 105. Lidmaatschap kerkgenootschap. (vragen 52 en 13)

	wel	niet	totaal
Hebreeuws lezenden	49	30	79
niet-Hebreeuws lezenden	50	71	121
	99	101	200

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 7.39$ $0.0033 < k_r < 0.0036$

Het toetsingsresultaat geeft een sterke indicatie, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden lid van een Joods kerkgenootschap zijn dan niet Hebreeuws lezende Joden.

Tabel 106. Praalzucht Joden. (vragen 52 en 77)

	wel	niet	totaal
Hebreeuws lezenden	28	51	79
niet Hebreeuws lezenden	52	79	131
	80	130	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 0.22$ $0.2919 < k_1 < 0.3274$

Het toetsingsresultaat geeft geen aanleiding te veronderstellen, dat Hebreeuws lezende Joden praalzucht van Joden minder noemen dan niet Hebreeuws lezenden.

Tabel 107. Niet opvallen van Joden is wenselijk. (Vragen 52 en 78)

	wel vermeld	niet vermeld	totaal
Hebreeuws lezenden	34	45	79
niet Hebreeuws lezenden	73	58	131
	107	103	210

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 2.69$ $0.0471 < k_1 < 0.0534$

Het toetsingsresultaat geeft een indicatie, dat Hebreeuws lezenden minder bezwaar hebben tegen het opvallen van Joden dan niet Hebreeuws lezende Joden.

Tabel 108. Samenstelling vriendenkring. (vragen 9 en 52)

	wel Hebreeuws lezend	niet Hebreeuws lezend	totaal
overwegend Joodse vriendenkring	37	25	62
gelijkmatig verdeeld	19	48	67
overwegend niet-Joodse vriendenkring	23	57	80
	79	130	209

Twee-steekproeven-toets van Wilcoxon (normale benadering met correctie voor gelijken) $k_r = 0,0002$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat Hebreeuws lezende Joden naar verhouding meer Joodse vrienden in hun kennissenkring hebben dan niet Hebreeuws lezenden.

Tabel 109. Eten varkensvlees. (vragen 20 en 52)

	wel Hebreeuws lezend	niet Hebreeuws lezend	totaal
nooit	39	49	88
alleen buitenshuis	11	10	21
thuis en elders	30	70	100
	80	129	209

Twee-steekproeven-toets van Wilcoxon (normale benadering met correctie voor gelijken) $k_r = 0,0197$

Het toetsingsresultaat geeft een indicatie, dat Hebreeuws lezende Joden relatief minder geneigd zijn varkensvlees te eten dan niet Hebreeuws lezende Joden.

Tabel 110. Ritueel eten. (vragen 19 en 52)

	wel	niet	totaal
Hebreeuws lezenden	16	63	79
niet Hebreeuws lezenden	4	126	130
	20	189	209

Methode der 2×2 -tabel (binomiale benadering) $k_r = 0,0002$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden ritueel eten dan niet Hebreeuws lezende Joden.

Tabel 111. *Vestiging in Israël.* (vragen 60 en 52)

	overwogen	niet overwogen	totaal
Hebreeuws lezenden	35	44	79
niet Hebreeuws lezenden	28	102	130
	63	146	209

Methode der 2×2 -tabel (χ^2 -benadering) $\chi^2_1 = 11.04$ $0,00035 < k_r < 0,00046$

Het toetsingsresultaat geeft een zeer sterke indicatie, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden vestiging in Israël hebben overwogen dan niet Hebreeuws lezende Joden.

Nadat wij in het voorgaande een tweetal conserverende factoren hebben aangegeven is het interessant om nog vast te stellen hoe deze krachten zich in feite onderling verhouden. Het zou kunnen zijn dat een gegeven geheel afhankelijk is van een ander gegeven. Wanneer om een extreem voorbeeld te stellen, een uitgesproken meerderheid van hen die een Joods beroep hebben gekozen dit gedaan heeft, omdat men daar gemakkelijker Hebreeuws kan leren, dan zou het werkzaam zijn in het beroep op zichzelf weleens geen verband kunnen houden met de wens „de Joden als aparte groep te handhaven”, maar zou het al of niet kennen van het Hebreeuws de bepalende factor zijn. In dat geval zouden leden van de Joodse beroepsgroep niet meer voorkeur vertonen voor het handhaven van Joden als aparte groep dan de rest van onze steekproef. Het gaat er dus om in hoeverre de conserverende factoren „Joodse beroepen” en „kennis van Hebreeuws” bij de vragen over „het handhaven van Joden als aparte groep” en „de wens als Jood herboren te worden” elkaar in zo’n grote mate beïnvloeden dat men niet meer van onafhankelijke krachten kan spreken. Hiervoor isoleren wij dus steeds een factor om de kracht van de andere te meten.

Hiervoor was nodig de toetsing van het effect van een derde klassificatie. De techniek van deze toetsing is geheel uitgevoerd door het Mathematisch Centrum in Amsterdam en het rapport, dat dit instituut aan ons heeft uitgebracht, hebben wij in zijn geheel overgenomen, onder bijlage nr. 3, blz. 165.

De gevonden gegevens geven een sterke indicatie van de juistheid

van de door ons gestelde hypothese 3, gesteld op het einde van hoofdstuk 2, namelijk dat in de zogenaamde Joodse beroepsgroepen werkzaam in het algemeen minder ontevreden zijn met hun status als Jood dan de overige Joden.

Verder kan men stellen dat de bovengemelde onderzoeken wijzen op een bevestiging van de door ons in hoofdstuk 2 genoemde hypothese 4, hoewel in een minder sterke mate dan dit met hypothese 3 het geval was. Gezien echter de minimale eis die wij aan de Joodse kennis hebben gesteld geeft dit steun aan onze hypothese 4, dat Joden met minder Joodse kennis in het algemeen minder tevreden zijn met hun status als Jood dan zij die over meerdere Joodse kennis beschikken.

IO

ANALYSE

Vanwege onze zonden zijn wij verdreven en ver
verwijderd van ons land¹.

J. Romein heeft de breuk in de traditie bij de Europese mens beschreven en de schuldige aangewezen. Zij heet Verlichting, de Franse revolutie en niet minder de industriële revolutie. Men leze²:

„De doorsnee-burger van de 19e eeuw dacht boven-persoonlijk gezag te kunnen missen. Hij voelde niet dat hij daarmee zijn menselijkheid, hij zag niet dat hij daarmee vervolgens zijn stijl en tenslotte zelfs zijn cultuur prijs gaf, die immers altijd op een zodanige boven-persoonlijke gezagsinstantie en op de daardoor gevormde traditie berust. En anderzijds was hij, als maar „gewoon mens” tot het scheppen van nieuwe autoriteits- en traditie-waarden ook niet in staat. Bovendien, gesteld al dat hij het gekund had, hij meende het niet nodig te hebben en hij had er tenslotte ook daarom geen gelegenheid toe, omdat de 19e eeuw, hoeveel er ook in die tijd veranderd moge zijn, geen crisis-tijdperk was in de zin, waarin wij dat begrip hier hanteren, in de zin van een alle verhoudingen verschuivende economisch-sociaal-politieke omwenteling, waarna slechts op de ruïnen der oude een nieuwe wereld kan worden opgebouwd. In een crisis, in die eigenlijke – katastrofale – betekenis van het woord bevinden wij ons nu pas weer, tegen het midden van de twintigste eeuw, al hoort de scherpe luisteraar het eerste gerommel van die aardbeving ook al een honderd jaar eerder, als voor het eerst tegenover het woord: liberalisme, het woord: socialisme opduikt. Beide punten, de vermassalisering van het individualisme én het uitblijven ener nieuwe traditie-vorming, maken, dat de 19e eeuw, ondanks de afwezigheid van een crisis, voor ons probleem van zó beslissende betekenis geweest is, dat wij er nog geen afscheid van mogen nemen. Zij heeft het aspect ervan gewijzigd, in een mate die haar tot een nieuw probleem verschoven heeft. De Revolutie aan het einde der

¹ Uit het speciale gebed voor de Joodse feestdagen.

² „De Vereenzaming van de Mens”, proeve ener theorie van geestelijke crises, in „In Opdracht van de Tijd” 1946 (p. 252 e.v.).

18e eeuw, die terecht de Grote heet, had alle tradities stukgeslagen en slechts voor de grootburger de brokken ervan bewaard. Doch een traditie in brokken verliest zijn functie, zoals ook een gebroken vaas. Men werd er zich meer en meer van bewust als wat het was: rest en reliëf. Als zodanig al was het functie-loos en omdat het bovendien steeds minder paste in een onder invloed der voortschrijdende techniek steeds sneller veranderende uiterlijke omgeving werd het zelf lichtelijk belachelijk, niet alleen voor ons bewustzijn-achteraf, maar ook voor het zelfbewustzijn juist van de besten van toen, die het geheel verwierpen. D.w.z. het is nooit een echte traditie meer geworden, want het kenmerkende van echte traditie is immers juist het oncritisch aanvaarden ervan. Wie over een traditie gaat nadenken, zij het zelfs om haar weldadig en zegenrijk te heten, heeft er in wezen al mee gebroken. Vandaar dat die pogingen tot herstel van de vóór-revolutionnaire traditie, waarin de reactionnaire romantiek zich uitputte, gewild en onernstig aandoen. Deze romantici waren, inderdaad, objectief, onernstig, hoe ernstig zij zichzelf ook nemen en hoe ernstig men hen als critici van het cultuur-tekort van hun tijd ook nemen moet. Want dit moet men toegeven: de partij der reactie heeft begrepen wat de partij van de vooruitgang niet begrepen heeft, n.l. dat in de nieuwe traditieloze wereld alle cultuur ten dode was opgeschreven. Dat is de onvergankelijke les uit de geschriften van een Burke, een De Maistre en een Haller. Waar het op aan kwam was echter het scheppen ener „nieuwe” traditie; de eerste partij heeft dat niet gewild, te veel gehecht als zij was aan het restant van de oude; de tweede heeft het niet gekund, overweldigd als zij was door de onderen der techniek in haar nieuwe uiterlijke omgeving. Ziehier de eigenlijke tragiek van de 19e eeuw.”

Wat echter gold en geldt voor de doorsnee-burger in Europa, gold en geldt in veel heviger mate voor de Jood. De oude Christen bleef leven in een wereld die doortrokken was van een eeuwenlange christelijke geschiedenis. Zelfs een ontkerstend Europa is een Europa dat bouwt op christelijke herinneringen en symbolen. De Jood echter die brak met zijn traditie kwam in een maatschappij die geen directe banden had met zijn verleden¹. Daarom is bij onze groep de vervreemding van haar cultuur en de vereenzaming van de individu nog groter dan in de door J. Romein beschreven situatie².

Het heeft zin om hier de naam van Franz Kafka te noemen. Kafka's

¹ Men vergelijkte b.v. het rapport van het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut over kerkelijkheid en kerkheid in Nederland, – Den Haag, Januari 1963 – met onze uitkomsten. Men ziet dan wel dezelfde tendenties, maar zeker verschil in fase wat betreft het verval der traditie bij de groepsleden.

² Prof. Romeins essay werd uitvoerig besproken door Dr. I. Swelheim in verband met de crisisproblematiek van het Nederlandse Jodendom in een artikel in het tijdschrift „Levend Joods Geloof” van September 1962.

werk heeft enige uiteenlopende interpretaties gekregen. Naast een religieuze duiding staat een sociale verklaring van zijn parabels: zij wordt in het kort samengevat onder de problematiek van de vereenzaamde mens zonder werkelijk contact met zijn medemensen, geen wortel hebbend in de kleine groep en bedreigd door de onpersoonlijke macht van de grote maatschappij. Daarnaast bestaat er de interpretatie die in een groot aantal gevallen de hoofdpersoon K ziet als het beeld van de Jood in de Westerse maatschappij. Deze interpretatie is onder meer verdedigd door niemand minder dan zijn vriend en publicist Max Brod. Wij halen aan van Max Brod:¹

„Im „Schloss“ wird die erschöpfende Darstellung, wie ein bestimmter Menschentypus sich gegen die Welt verhält, gegeben, und insofern ein jeder Mensch ein Element dieses Typs in sich spürt, so bedeutet Kafkas „Schloss“ bei aller Individualität des geschilderten Charakters ein Buch der Erkenntnis für jeden. Kafkas Held, den er in autobiographischer Weise einfach „K“ nennt, geht einsam durchs Leben. Es ist die Einsamkeitskomponente in uns, die dieser Roman in überlebensgrosser, erschreckender Deutlichkeit herausarbeitet“

en verder:

„Das Wort „Jude“ kommt im „Schloss“ nicht vor. Dennoch ist mit Händen zu greifen, dass Kafka im „Schloss“ aus seiner jüdischen Seele hervor in einer schlichten Erzählung über die Gesamtsituation des heutigen Judentums mehr gesagt hat, als in hundert gelehrten Abhandlungen zu lesen ist. Wobei immer diese spezifisch jüdische Deutung mit der allgemeinen menschlichen Hand in Hand geht, ohne dass die eine die andere ausschliesst oder auch nur stört.“

Het is niet aan schrijver dezes zich te mengen in de op zichzelf hoogst belangwekkende discussies over de literaire en religieuze aspecten van Kafka's werk. Wij willen op deze plaats slechts wijzen op het opmerkelijke feit dat in een literair beeld dat velen menen te herkennen als dat van de eenzame mens in de moderne Westerse wereld, anderen een exacte beschrijving van de Jood in deze maatschappij denken te zien. Dit verschijnsel zou kunnen samenhangen met de rol die de Jood de laatste honderd jaar gespeeld heeft als voorganger in menig aspect van de sociale, economische en geestelijke geschiedenis van

¹ in „Franz Kafka, eine Biographie (Erinnerungen und Dokumente)“ Praag 1937, New York 1946 (pp. 227/228).

het Westen¹. Niet alleen als enkeling voorgaand in politieke, religieuze en sociale bewegingen, bij de creatie van nieuwe vormen van handel en industrie, maar ook als groep bij demografische verschijnselen als het vertrek naar de grote stad en de verlaging van de huwelijksvruchtbaarheid.

Nu op dit moment de term vervreemding sterk in zwang is, wordt de Jood in de huidige literatuur van de Verenigde Staten als „the expert in estrangement” gezien². Elders leest men in een recente publicatie over „Negro and Jewish writers as standard bearers of alienation”³.

In het kader van het voorafgaande empirische onderzoek kunnen wij bovenstaande opmerkingen natuurlijk noch bevestigen, noch ontkennen. Wel kunnen wij echter de lezer opmerkzaam maken op een mogelijk verband tussen de vloed van spontane klachten⁴ over vereenzaming bij de geïnterviewden en de tot nu toe in dit hoofdstuk aangehaalde essays. Naast dit mogelijk verband tussen de door ons beschreven Joodse groep en de algemeen Westerse cultuurproblemen willen wij onze studie nu toetsen aan enkele schrijvers die zich juist bezig hielden met de specifiek Joodse problematiek.

In eerste instantie lijkt Klatzkins voorspelling over de ondergang van de specifiek Joodse minderheidsgroep na het oprichten van een Joodse staat reeds nu voor de situatie in Amsterdam te bewijzen. Specifiek Joodse cultuuroverdracht vermindert duidelijk; als culturele eenheid kan men de Joden in Amsterdam nauwelijks meer beschouwen. Maar Klatzkin profeteerde dat de Jood met zijn cultuur zou verdwijnen en slechts de Hebreeuwse cultuur uitdragende Israëli nog als Jood zou worden beschouwd. Men leze bij J. Klatzkin⁵:

¹ Ook Park en Stonequist wijzen hierop. Zie in „The Marginal Man” 1961, de introductie van Park, p. XVIII (reeds hierboven geciteerd, in hoofdstuk 2) en in de tekst van Stonequist zelf o.a. p. 81, p. 156.

² In het „Time Essay” van Time, 25 Juni 1965, waar deze uitslating in verband wordt gebracht met de populariteit van de Joodse schrijvers in de huidige Amerikaanse literatuur.

³ In „Jewish Social Patterns” in het artikel: „Ethnic and Religious Minorities: Subcultures and Subcommunities” van Ben Halpern (p. 37), New York, 1965.

⁴ Zie blz. 79 van onze studie.

⁵ In „Probleme des Modernen Judentums” Berlin, 1918 – pp. 73/74.

„Das nationale Zentrum, die Konzentration in Erez Israel wird also das langsame Dahinwelken des Galuth beschleunigen, der quelvollen Agonie ein Ende setzen; wird eine vollwertige Assimilierung in der Zerstreuung, im Getriebe der Völker, ermöglichen. Das Hebräische Palästina wird gleichsam eine Proklamation erlassen: hier nationale Wiedergeburt, dort nationaler Tod. Es wird nun ein Entweder-Oder geben: entweder Ganzjude, hebräischer Jude, oder alles andere als Jude. Es wird aber nicht mehr Halbjuden geben, deutsche, französische, englische u.s.w. Juden. Kurz, Palästina wird die nationale Ganzheit der Juden ermöglichen: entweder ganzer Jude oder ganzer Nichtjude zu sein.“

Dit nu schijnt niet te gebeuren, eerder omgekeerd. Men gaat onderscheid maken tussen Joden en Israëli's.

Men, dat is de niet-Jood, die het beeld van de Jood zoals hij zich dat in de Europese geschiedenis gevormd heeft kennelijk ongaarne mist. In Amsterdam alleen zijn er twee cabarets (Max Tailleur en Lilalo) die voor een bijna uitsluitend niet-Joods publiek in deze behoefte voorzien. Een aantal van onze respondenten zagen in voorstellingen zoals deze kennelijk vooral het gevaar dat zij het stereotype van „de Jood” nog in sterkere mate in het huidige Nederland zou verankeren. In de interviews werd dan ook vele malen fel critiek gegeven op Max Tailleur die antisemitisme zou aantrekken. Het grootste naoorlogse kassucces in Nederland werd het toneelstuk „Potasch en Perlemoer in Textiel”. Een der geëinquêteerden, wiens vader reeds met de Joodse traditie gebroken had, nam tenslotte op Grote Verzoendag een snipperdag, omdat men hem enige achtereenvolgende jaren gevraagd had waarom hij als enige Joodse arbeider van de werf op een Joodse hoogtijdag kwam werken.

Men, dat is ook de Israëli, die opgevoed moest worden in een ideologie die afrekende met de mentaliteit van de Jood in het galuth¹. Het resultaat is een onbegrip van de sabre (in Israël geborene) voor de galuth-Jood, die zich liet afslachten; die in hoofdzaak bestaat van de handel. Vele Israëli's bedienen zich dan ook van de negatieve stereotypen, welke bij de Europese niet-Joden over de Jood gelden². De sabre staat vreemd tegenover de Jood en voelt zich vaak meer

¹ Hebreeuws woord voor ballingschap.

² In Israël is enkele jaren geleden een grote opschudding ontstaan toen eindexamen-candidaten op het thema „tweeduizend jaar galuth en tien jaar Joodse staat” in hun opstellen de Jood in diaspora in het algemeen uiterst negatief beschreven.

verwant aan de „normale” niet-Jood. In Israël is hij toch ook een normaal volkslid.

Men tenslotte is ook de Jood zelf. Hij vindt in het algemeen niet dat de Jood dezelfde eigenschappen heeft als de Israëli (88 nee, 37 ja). De Israëli is zelfbewuster, agressiever, minder „Joods” zeiden vele respondenten. Negatief ziet de Jood de Israëli dus meer gelijk aan de niet-Jood; positief vrij van angst voor het antisemitisme, een der meest kenmerkende eigenschappen van de Jood in diaspora. De Joodse staat maakt aldus Joden tot Israëli's. In de diaspora blijven de Joden. Psychologisch wordt de verhouding Joden en Israëli's bepaald door het door beiden aangenomen niet-Joodse „frame of reference”. De Jood ziet in Israël een versterking van zijn zelfrespect. Iedere militaire overwinning moet de niet-Jood bewijzen dat de Joden ook kunnen vechten. De Israëli's willen het liefst de Joodse geschiedenis in ballingschap loochenen en alleen de normale geschiedenis in het eigen land als de hunne erkennen. Het is waar dat de grenzen tussen Jood en niet-Jood steeds onduidelijker worden, maar het maakt het verlaten of binnentreden van deze vager wordende Joodse groep niet gemakkelijker maar juist moeilijker. Tot in de 19e eeuw verliet de Jood in Europa zijn groep door zich te laten dopen. Zijn ouders deden de ceremoniën die voor de doden pasten, sjiweh zitten; er was bij beide partijen een duidelijke rite de passage. Voor beide partijen was de voormalige Jood nu een lid van de niet-Joodse groep geworden. De huidige Amsterdamse Jood die zich laat dopen, doet al iets dat zijn niet-Joodse buurman misschien nooit heeft gedaan (de helft van de Amsterdamse bevolking is geen lid van een kerkgenootschap¹). Aan de andere kant heeft hij bij het niet nakomen van de Joodse gebruiken dit gemeen met de grote meerderheid van de Joodse bevolkingsgroep.

Heine is het prototype geworden van de huidige Jood. Hij verzaakte de traditie en had slechts gevoelsmatige banden met een groep, die hij niet als een kerkgenootschap, maar als een lotsgemeenschap beschouwde zonder positieve waarde, maar wel met de risico's „der unheilbar grossen Brüderkrankheit”.

Heine verliet eens de groep, maar de groep heeft hem ingehaald.

¹ Stedelijk jaarverslag, Amsterdam '62.

Zelfs in de orthodoxie erkent men hem, de gedoopte, als een grote Jood. Hij heeft het niet verwacht: „keinen Kadosch wird man sagen”. Maar ook nu nog denkt menige Jood, dat zijn verwijdering van de Joodse cultuur een hoogst persoonlijke stap is, terwijl hij juist hierdoor het meest representatief is voor de groep als geheel. Men zou dit verwijderen van de Joodse cultuur zelfs het specifiek „Joods” gedrag van nu kunnen noemen.

„Zo’n assimilant als ik zal U nog niet veel ontmoet hebben” hoorde men bij tientallen interviews. Men zou de Amsterdamse Jood in 1962 generaliserend kunnen beschrijven als iemand die afstamt van dragers van een specifiek Joods cultuurpatroon en hieraan zelf in veel geringere mate deel heeft. Hiermede zijn de grenzen van Joods en niet-Joods groepslidmaatschap zo vaag geworden, dat zij bijna niet meer te overschrijden zijn, behalve na generaties van gemengd huwelijk. Zij zijn namelijk nu bijna uitsluitend bepaald door een onveranderlijk gegeven, de afkomst¹. Anders geformuleerd: door het gebrek aan Joden met een duidelijk Joodse manier van leven worden alle afstammelingen van de Joodse groep als Joden aangeduid (ook al pleegt men dan een overtreding in de zin van de warenwet – mondelinge uitlating van Dr. I. Swelheim –). De assimilatie in culturele zin heeft de grenzen tussen Jood en niet-Jood zo vaag gemaakt, dat op de meeste terreinen van het sociale leven de Jood geen barrières ondervindt in de niet-Joodse groep, maar tegelijk blijft men hem beschouwen als Joods groepslid². Samenvattend, Klatzkin had het juist gezien toen hij schreef over het vervagen van de Joodse cultuur in de diaspora; het spoedig verdwijnen van de „galuth-Jood” na het stichten van een Joodse staat wordt echter door de feiten niet bevestigd.

Het proces van de verzwakking van de grenzen tussen de Joodse en niet-Joodse wereld is in de dertiger jaren reeds duidelijk beschreven en geanalyseerd door Kurt Lewin, onder meer in zijn artikelen „Psy-

¹ Ook de niet-Jood die Jood wil worden, wordt door de meeste groepsleden in de eerste generatie niet als zodanig erkend.

² En tegelijk blijft hij zichzelf ook als Jood beschouwen. Zie ook de opmerking op blz. 102.

cho-Sociological Problems of a Minority Group” en „Self-hatred among Jews”¹.

De beschrijving van Lewin leent zich uitstekend voor onze groep van Amsterdamse Joden en zijn analyse wordt door ons onderzoek op belangrijke punten bevestigd. Toch willen wij een kanttekening maken die aansluit op onze voorgaande opmerkingen. Lewin stelt op blz. 152:

„The boundary, although still existing, lost considerably in strenght and concreteness. At least for some individuals the boundary became passable”.

Bij ons onderzoek bleken de Amsterdamse Joden reeds een stadium verder. Zij hadden in grote groepen de grens naar de niet-Joodse wereld reeds gepasseerd of liever gezegd, deze grens was in hoge mate vervaagd. Lewin beschrijft nog Joden die de Joodse groep willen verlaten, om rollen te spelen in een niet-Joodse wereld en daarbij zeer sterke barrières te passeren hebben; de Amsterdamse Jood van heden kan bijna alle rollen verkrijgen², die met zijn capaciteiten overeenkomen, alleen niet-Jood kan hij niet meer worden. De topografische schets die Lewin geeft van de geëmancipeerde Jood in Amerika en Europa en die wij hieronder overnemen geldt dan ook niet meer voor het Amsterdam van 1962. Situatie, aangegeven door Lewin in 1941.

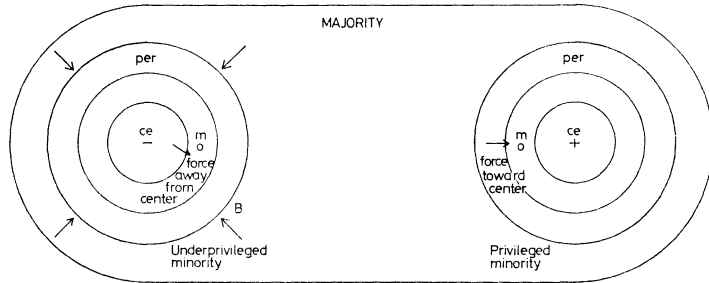
Wij nemen over uit „Resolving Social Conflicts” (pp. 194/195):

„Actually, every group, including every economically or otherwise underprivileged group, contains a number of social strata. There exists, however, the following difference between the typical structure of a privileged and an underprivileged group. The forces acting on an individual member (m) of a privileged group are directed toward the central layers of that group. The forces acting on a member of an underprivileged group are directed away from the central area, toward the periphery of the group and, if possible, toward the still higher status of the majority. The member would leave if the barrier set up by the majority did not prevent him. This picture represents the psychological situation of those members of the underprivi-

¹ In „Resolving Social Conflicts, – selected papers on group dynamics”, Harper & Brothers Publishers, New York, 1948, resp. pp. 145-158 en pp. 186-200.

² Er zijn nog wel organisaties die discriminatie uitoefenen tegenover de Jood, maar slechts weinig Joden ontmoeten haar bewust in de praktijk van hun dagelijks leven.

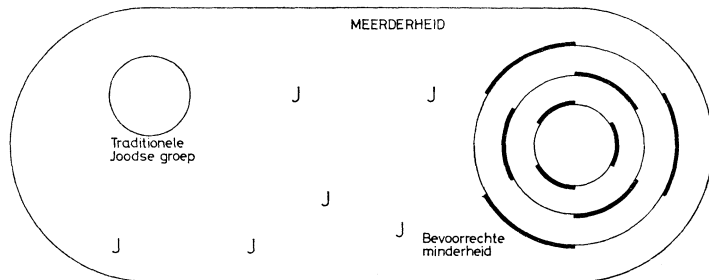
leged group who have a basically negative balance. It is the structure of a group of people who are fundamentally turned against themselves."

m, individual member
per, peripheral stratum of group

ce, central stratum of group
B, barrier prohibiting passing.

Situatie Amsterdam 1962.

In de ruimte van de meerderheid bevinden zich in ongelijke concentratie individuele Joden; als groep worden zij niet meer door een barriere in een minderwaardige positie gehouden, als enkeling zullen zij echter in bepaalde strata van de geprivilegeerde minderheid meer weerstand ondervinden. Daarom hebben wij deze weerstand aangegeven door bepaalde delen van de cirkels rondom het stratum van de bevoorrechte minderheid dikker te omlijnen. Bij de oorspronkelijke tekening van Lewin zouden deze cirkels eigenlijk geheel dik omlijnd moeten zijn aangegeven, om de toen nog zwaardere barrieres te symboliseren. Er bestaat geen specifiek Joodse groepsgrond meer en daarom kunnen de individuele Joden zich ook niet meer

demonstratief van deze grond losmaken. Het kleine groepje streng traditioneel levende Joden is numeriek te onbeduidend om te kunnen dienen als negatief symbool van het verbreken van de betrekkingen met de Joodse groep.

Na deze aanvulling op Lewin, die op zichzelf weer iets zegt over ontbinding van de Joodse groep in Amsterdam, wilde ik de aandacht vragen voor een belangrijke stelling van Lewin, die hij echter nimmer met experimenten heeft bewezen. Lewin stelde dat gevoelens van angst en minderwaardigheid, gezien de sociale omstandigheden der Joodse minderheid, nu eenmaal een bedreiging voor de leden van deze groep zullen blijven. Deze bedreiging kan men echter tegenwerken door het verstevigen van de grond waarop men staat. Lewin schrijft:

„The group to which an individual belongs is the ground on which he stands, which gives or denies him social status, gives or denies him security and help. The firmness or weakness of this ground might not be consciously perceived, just as the firmness of the physical ground on which we tread is not always thought of. Dynamically, however, the firmness and clearness of this ground determine what the individual wishes to do, what he can do, and how he will do it. This is true equally of the social ground as of the physical”. (Resolving Social Conflicts, p. 174).

De grond waarop de Jood staat ziet Lewin na het wegvallen van de gesloten Joodse topografische eenheden alleen nog maar te verwerven door een goede Joodse opvoeding.

In ons onderzoek hebben wij een verband kunnen aantonen tussen het meer positief ervaren van het Jood-zijn en twee factoren, namelijk de werkzaamheden in beroepen met betrekkelijk grote Joodse concentratie en het Hebreeuws kunnen lezen, een indicatie van Joodse kennis¹. Lewin zou kunnen spreken van respectievelijk een sociale en een psychologische grond waarop men staat. Men herinnere zich hoe wij in hoofdstuk 9 speciaal de aandacht hebben gevraagd voor de bestudering van twee questies, die over het handhaven van de Joden als aparte groep en die over de wens als Jood herboren te worden.

Voor hen die hun Jood-zijn in de eerste plaats ervaren in verband

¹ Opmerkelijk was ook een ander waargenomen verband tussen gebrek aan Joodse kennis en het negatieve ervaren van het Jood-zijn. Bij de interviews hebben wij enkele malen ervaren, dat Hebreeuwse of Jiddische uitdrukkingen op een onjuiste wijze werden vertaald; bijna altijd kregen zij dan een minder gunstige betekenis.

met antisemitisme betekent een aparte groep discriminatie; zij, die hun Jodendom meer positief beleven zullen lang niet altijd in de eerste plaats een ongunstige betekenis hechten aan de term aparte groep. Hier blijken de groepen die min of meer op „Joodse grond” staan zich meer significant op de door Lewin aangegeven wijze te gedragen. Ook bij de vraag over de wens als Jood herboren te worden wijken de Joodse beroepen significant af (tabel 97); de Hebreeuws lezenden (tabel 104) bijna significant op een overschrijdingskans van $\alpha = 0,05$. Hierbij dient te worden opgemerkt dat een negatief antwoord op de vraag over de wens als Jood herboren te worden, zelfs met de vrees voor antisemitisme als reële bedreiging op de achtergrond, duidt op een onvrede met zichzelf en zijn leven. Iets soortgelijks doet zich voor bij een vraag of men liever als lid van de andere sekse herboren zou willen worden. Zelfs bij een reëel verschil in de sociale status tussen de leden van de seksen zou een wens tot verwisseling toch in de meeste gevallen als een bewijs van gebrekkige aanpassing aangeduid worden. Dit alles in aanmerking genomen, ook de grotere zelfverzekerdheid bij de vraag over gewenste Joodse gedragingen en negatieve Joodse eigenschappen, mag men de uitkomst van onze enquête wel als een aanwijzing zien van de juistheid van de stelling van Lewin, dat de geborgenheid in de groep en een goede Joodse opvoeding minder angst en minder minderwaardigheidsgevoel bij de Joden teweeg zal brengen¹.

Angst en gevoel van minderwaardigheid zou men een kenmerk kunnen noemen van de meerderheid der Amsterdamse Joden. Men vrage zich af hoe het mogelijk is geweest dat in vorige eeuwen de Joden zich als een groep hebben weten te handhaven. Het antwoord ligt ongetwijfeld in de geheel andere positie van de Joden van vóór de Joodse emancipatie. Van hen zou men kunnen zeggen dat zij marginaal waren in de zin die Stonequist daaraan hechtte. De individuele Joden van toen hadden in meerderheid psychologisch echter niet de kenmerken van de marginale mens in de omschrijving die Lewin en

¹ Een illustratie van deze stelling kreeg ik in een gesprek met de Amsterdamse psychiater R. Swelheim-de Boer. Het betrof een echtpaar, zogenaamd half-Joods (beide hadden één Joodse ouder), dat hun kind naar een Joodse dagschool stuurde om, zoals zij verklaarden, „het kind de onzekerheid te besparen van niet te weten waarbij te horen, onder welke onzekerheid wij beiden zo geleden hebben”.

ook wij daaraan gegeven hebben. Zij voelden zich zeker in hun eigen groepswaarden en keken neer op die van de dominante groep, die zij als in meerderheid ongeletterd, niet monotheïstisch of als beeldvereerders etc. beschouwden. Bepaalde perioden uitgezonderd, zoals die van de Spaanse inquisitie, was de massa van de Joden in de Middeleeuwen in veel mindere mate marginaal dan de Amsterdamse Joden, die onderwerp waren van onze studie. Hier ligt de verklaring die Max Weber gaf voor de hand. Volgens hem zijn het vooral de beloften der profetie die voor het Joodse volk zijn positie als paria (zoals hij het noemt) dragelijk maakten. Wij lezen bij Max Weber¹:

„Die unerhörte Paradoxie, dass einem Gott, der sein erwähltes Volk nicht nur nicht gegen die Feinde schützt, sondern in Schmach und Verknechtung stürzen lässt und selbst stürzt nur um so inbrünstiger angehangen wurde, findet in der Geschichte sonst kein Beispiel und ist nur aus dem gewaltigen Prestige der prophetischen Verkündigung erklärlich” en verder „Der Sinn des Ganzen ist eben: die Verklärung der Pariavolkslage und des geduldigen Ausharrens in ihr². Dadurch wird der Gottesknecht und das Volk, dessen Archetypus er ist, zum Heilbringer der Welt. Mochte also als persönlicher Heiland gedacht sein, so war es eben doch dadurch: dass er die Parialage des Exilvolks freiwillig auf sich nahm und das Elend, die Hässlichkeit, das Martyrium klaglos und widerstandslos duldete. Alle Elemente der utopischen evangelischen Predigt: „widersteht nicht dem Uebel mit Gewalt”, sind hier vorhanden. Die Pariavolkslage als solche und ihr gehorsames Erdulden wird dadurch zur höchsten Staffel der religiösen Würde und Ehre vor Gott erhoben, dass sie den Sinn einer welthistorischen Mission empfängt. Diese enthusiastische Verklärung des Leidens, also des Mittels, der Welt zum Heil zu dienen, ist dem Profeten offenbar die letzte und in ihrer Art höchste Steigerung der Verheißung an Abraham, dass sein Name dereinst ein „Segenswort für alle Völker werden soll”.

Het zijn de profeten en de farizeïsche rabbijnen, die de Jood geleerd hebben dat hij voor zijn zonden in de ballingschap is gezonden en dat hij door het navolgen der Wet en door zijn lijden ook de Verlosser zal oproepen. Het is niet alleen Weber die stelde dat God door de Joden ervaren werd als de God van de wereldgeschiedenis. Voor de Jood waren tot de emancipatie de rol en de taak van het Joodse volk in de

¹ In „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie”. – Iller Band, Das Antike Judentum – Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) '21, resp. p. 378 en p. 392.

² Spatiëring in de oorspronkelijke tekst.

historie duidelijk en zouden deze niet, zoals bij de meerderheid van onze geënuquëerden (vraag 65) weinig begrepen of ontkend worden. De Middeleeuwse Jood weet dat zijn lijden zin heeft; het zijn de geboorteweeën van de Messias. Maar als met het rationalisme de zin van het lijden verworpen wordt verandert ook de kijk van de Jood op zijn positie in de diaspora; van uitverkoren volk tot „uitverkoren volk” tussen aanhalingstekens, van verheven volk van priesters tot een belachelijke situatie. Hier zou men wellicht een van de oorzaken van het ontstaan van de Joodse humor kunnen aanwijzen: de Jood kan, nadat de zin van de diaspora voor hem verloren is gegaan, zijn situatie alleen nog maar met een dosis zelfspot beschrijven. Naast alle verklaringen over het ontstaan van de Joodse humor lijkt mij de hier gestelde zeer wel verdedigbaar. Heine (weer Heine) sprak niet voor niets over „das 1000jährige Familieübel, das ungesunde Glauben”. Het is het mopje van de Jood, die eens voor de naam van God stierf en nu zegt: „Wat zal ik lachen als ik straks merk dat er helemaal geen God is”¹. In ieder geval menen wij, aansluitende op wat wij reeds aanhaalden van Romein op de eerste bladzijden van dit hoofdstuk over de algemene tendentie van het wegvallen der traditie, vooral ook te moeten wijzen op de betekenis, die het rationalisme heeft gehad wat betreft het ontkennen van de zin van het Jodenleed in de diaspora. De reactie van de moderne Jood is hier dan ook mee in overeenstemming; beide uitersten: de principiële assimilant, zowel als de zionist trachten de speciale ballingschapspositie van de Jood op rationele wijze op te heffen. Zelfs de Joden, – orthodoxe, liberale of a-religieuze –, die zich als minderheid in de diaspora willen handhaven, weigeren in feite een positieve waarde te hechten aan het Jodenleed. Het boek „Le Dernier des Justes” van de Franse schrijver André Schwarz-Bart is in dit verband exemplarisch. De schrijver worstelt met het probleem om een zin te geven aan de dood van zes miljoen Joden door de nazi's. Hij maakt daarbij gebruik van een oude Joodse legende, die verhaalt over zesendertig volledig rechtvaardigen die nodig zijn om de Messias te laten komen. Het is de tragiek van de

¹ Daarnaast is zeker de Joodse humor ook te verklaren uit de positie van de Jood als marginale mens. Hij kan tijdens enkele generaties de Joodse en niet-Joodse maatschappij zien als gedeeltelijke buitenstaander.

moderne Jood, dat voor hem in het algemeen de zin van dit sterven slechts als een legende te benaderen is¹.

Wij hebben vastgesteld hoe zeer de Joodse groep in Amsterdam aan kracht verliest. Wij menen met A. L. Strauss² dat een „social psychology without full focus upon history is a blind psychology” en wij menen dat dit in sterke mate geldt voor de Joodse groep³.

Strauss merkt daarbij op dat gemeenschappen die hun geschiedenis hebben vergeten, deze vaak gaan herschrijven of opnieuw interpreteren. In de Joodse geschiedenis is het laatste reeds vele malen gebeurd. Profeten, rabbijnen en ideologen hebben reeds menig keer, vaak tegen de wil van de meerderheid, het Joodse volk een opdracht gegeven.

Wanneer men nu echter een bekende leider van de Joodse diaspora, Nahum Goldmann⁴, ziet stellen dat de dode uniformiteit de ondergang van iedere cultuur in zich draagt en dat het de taak en de glorie van de Jood is individualist te zijn⁵, dan zeggen onze gegevens dat de Amsterdamse Jood juist liever niet opvalt als een drager van afzonderlijke cultuurelementen ten opzichte van het algemeen Nederlandse cultuurpatroon⁶.

¹ Ook in de Nederlandse literatuur heeft Marianne Philips met hetzelfde gegeven geworsteld en een gelijksoortige vorm gevonden. In de „Nieuwe legende van Elija” wordt door de intensiteit van het lijden de hemel gedwongen de Messias te laten komen. (Tussen Hemel en Aarde – en – De Zaak Beukenoot) Amsterdam, 1960.

² in „Mirrors and Masks” – Glencoe 1959, p. 175.

³ Men kan dit overigens ook omdraaien; speciaal bij het lezen van studies over de Joodse geschiedenis dringen zich telkens weer vragen op over sociaal-psychologische verschijnselen bij deze groep. B.v. wat zijn nu precies de krachten die de massa der Spaanse Joden de doop lieten kiezen boven de verdrijving van het Iberische schiereiland en in diezelfde Middeleeuwen de Duitse Jood, de dood boven de doop.

⁴ In het artikel „Le peuple juif dans un monde en transformation” in „Bitfoutsot Hagola” Jerusalem, 1962, p. 9.

⁵ Een gedachte verwant aan het geïdealiseerde beeld van de Jood bij Park (zie aanhaling blz. 12).

⁶ Ook M. Weisman komt in zijn onderzoek (zie blz. 28 van onze studie) tot een vergelijkbare conclusie: „Material ambition in terms of a nice home and car seemed to be the dominant and overriding factor in the lives of most young Jews – to the exclusion of all else. A Jewish identity and consciousness seemed to express itself only weakly when separated from a religious connotation. The present generation who are consciously very Jewish seem to be so mainly on account of the background

Men ziet voor zich het oerbeeld van de Joodse geschiedenis. De verschrikkelijke tocht door de woestijn¹, het morrende volk, dat slechts verlangt naar de vleespotten van Egypte en de leiders van het volk die aarzelen tussen de strijd om het behoud van de gehele groep of het zich beperken tot het bewaren van de „rest van Israël” die, naar het woord van de profeet Jesaja, weer zal keren².

that has been passed on to them by parents or grandparents, succeeding generations will not have this advantage and one can only presume, therefore that in these circumstances a Jewish religious, Zionist or social identity will mean very little to an ever increasing number of Jews who will rapidly assimilate into the gentile community around them.

It would appear that only a small hard core of strictly observant Jews will survive unscathed – as they have done from this immemorial”.

¹ Schwarz-Bart laat zijn laatste der rechtvaardigen zeggen: „O Dieu, O Seigneur, nous sommes sortis ainsi il y a des milliers d’années. Nous marchions à travers des déserts secs, à travers la mer rouge de sang, dans un déluge de larmes salées et amères. Nous sommes très vieux. Nous marchons. Oh, nous voudrions bien arriver enfin”. „Le Dernier des Justes” Paris, 1959 – p. 343.

² Jesaja – Hoofdstuk 11.11.

II

DE TOEKOMST

L'antisémite reproche au Juif d'être Juif; le démocrate lui reprocherait volontiers de se considérer comme Juif. Entre son adversaire et son défenseur, le Juif semble assez mal en point: il semble qu'il n'ait rien d'autre à faire qu'à choisir la sauce à laquelle on le mangera¹.

In het afsluitende hoofdstuk van dit proefschrift lijkt het mij goed expliciet te stellen welke de verhouding is tussen de schrijver en zijn onderwerp. Anders gezegd; welke zijn de doelstellingen van dit onderzoek? Hierbij valt op te merken dat in de sociale wetenschappen bijna altijd een relatie bestaat tussen object en onderzoeker buiten het onderzoek zelve². Daarom lijkt het mij juist dat men in deze tak van wetenschappen iets weet van de persoonlijke instelling van de auteur³.

Aan dit werk liggen drie elkaar gedeeltelijk overlappende doelstellingen ten grondslag.

A. In deze studie wordt beschreven hoe een groep met een uitgesproken cultureel patroon zich langzaam ontbindt. Haar leden verliezen voor het grootste deel de maatschappelijke kenmerken, die haar onderscheiden van de omgevende groep. De attitudes ver-

¹ uit „Reflexions sur la Question Juive” Jean-Paul Sartre, Paris 1946, pp. 73/74.

² Men denke b.v. aan de problemen die optreden wanneer een sociaal onderzoeker de positie van de intellectueel in onze maatschappij behandelt.

³ Aan de lezer te beoordelen in hoeverre persoonlijke bias is ontstaan in de richting van de voorkeur van de auteur of uit angst daarvoor in tegengestelde richting.

schuiven; voor de bij de meeste groepen aanwezige groepstrots komt nu de wens dat groepsleden niets zullen doen om als zodanig op te vallen. Binnen onze steekproef vielen alle „historische groepsleden”; van hen die niet meer als Joden wensen te worden beschouwd, via hen die liever geen Jood zouden willen zijn, vervolgens de Joden die er trots op zijn Jood te zijn („anders ben ik het ook, dan ben ik het liever met trots”) tot en met diegenen die het Jood-zijn als een vanzelfsprekend en positief element in hun zijn beleven¹. De grootste groep beweegt zich van het Joodse centrum af en men zou deze bewuste en onbewuste „vluchtelingen” nog het meest representatief kunnen beschouwen voor de Amsterdamse Joodse groep als zodanig. Het is interessant om te zien hoe ieder van hen denkt een persoonlijke stap te doen en weinigen merken dat zij zich juist als representant van de groep gedragen, een groep van overwegend marginale mensen. Een proces als dit is maar weinig in de sociale wetenschappen beschreven² en kan van nut zijn voor het gehele veld der sociale wetenschap³.

B. Een tweede doeleinde welke dit onderzoek beoogt is een bijdrage tot de Joodse geschiedenis en wel wat ik zou willen noemen een poging tot het ontmythologiseren van de historie. Het Joodse volk heeft een uniek fenomeen te zien gegeven van een groep die zich in een dertig eeuwen lange geschiedenis onder wisselende, maar bijna altijd zeer moeilijke, omstandigheden heeft weten te continueren.

Wanneer een subgroep van dit volk heden ten dage duidelijk ontbindingsverschijnselen vertoont, wanneer in één generatie met het blote oog de voortschrijdende desorganisatie der groep valt vast te stellen, dan moet er, zeker wanneer men straks deze studie met een aantal studies van latere onderzoekers kan vergelijken, ook exact aan

¹ Men kan hier een vergelijking maken met een soortgelijke indeling bij I. Gadourek in „Cultuuraanvaarding en Cultuurontwijking” (p. 8) Groningen '58.

² Het klassieke voorbeeld van een beschrijving van een soortgelijk proces is dat van Thomas & Znaniecki, „The Polish Peasant in Europe and America”, New York, 1918.

³ In „„Cultuurconflict” als sociologisch begrip en als verschijnsel” in het Sociologisch Jaarboek, uitgegeven door de Nederlandse Sociologische Vereniging, achtste deel, Leiden 1954, wijst Prof. Dr. A. N. J. den Hollander op de waarde van verdere studie van het verschijnsel van de marginale mens: (p. 34) „Nimmer te voren zijn zovelen zo alom ter wereld gekomen in de positie van marginale mens”.

te wijzen zijn, welke de specifieke kenmerken waren die de geniale sociale organisatie, waarvoor onder meer de farizeeïsche rabbijnen de grondslag hebben gelegd, hebben doen slagen¹. Verder zal uit een onderzoek als dit een meer objectieve vaststelling mogelijk zijn van de vele beweringen, die met meer of minder wetenschappelijke pretenties over de Joden worden geuit. Die beweringen kunnen gewone volksmeningen zijn, vaste stereotypen, door Joden, niet-Joden of beiden zonder verder nadenken voor waar gehouden. Zij kunnen ook door literatoren van elk niveau en elke instelling, door beoefenaars der sociale wetenschappen of door theologen worden gesteld, van filosemitisch of antisemitisch commentaar worden voorzien: objectief onderzocht worden zij zelden.

C. Tenslotte zou ik enige aandacht willen vragen voor wat men een bijdrage tot het toegepast sociaal onderzoek zou kunnen noemen. Wij hebben vastgesteld, dat een belangrijk deel der Amsterdamse Joden zich kenmerkt door vereenzaming, gebrek aan kennis der cultuur van hun voorouders en daarmee samenhangend een weinig positief ondergaan van de situatie waarin zij geplaatst zijn. Dit zijn de objectieve feiten. Onze subjectieve houding – bepaald door onze appreciatie van deze groeps cultuur, door onze opleiding in de sociale agogie, kortom door onze levenservaring – doet ons deze feiten als negatief ervaren². Het doet ons zoeken naar de wapenen, waarmee

¹ Zie ook Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* – III, *Das antike Judentum*, Tübingen, 1921, p. 442: „Die Verheissungen der Propheten, Abscheu und Verachtung gegen die christliche Vielgötterei, vor allem aber die, durch eine beispiellos intensive Erziehung der Jugend in einer rituell ganz fest geordneten Lebensführung geschaffene, überaus feste, Tradition und die Macht der fest geordneten sozialen Gemeinschaften, der Familie und der Gemeinde, die der Apostat verlor, ohne gleichwertigen und sicheren Anschluss an die Christengemeinden in Aussicht zu haben, dies alles liesz und lässt die jüdische Gemeinschaft in ihrer selbstgewählten Lage als Pariavolk verharren, solange und soweit der Geist des jüdischen Gesetzes, und das heiszt: der Geist der Pharisäer und spätantiken Rabbinen ungebrochen weiterbestand und weiterbesteht.”

² Het lijkt ons juist op deze bladzijden die, – in logisch verband met de voorafgaande studie –, zoveel nadruk leggen op het belang van een zinrijke verhouding van de individuele Jood tot de Joodse groep, ook een opmerking tot relativering te maken. Het Jood-zijn is slechts één aspect van het zijn van de Joodse mens. Zijn leven en persoon worden door vele andere factoren bepaald. Hij kan problemen hebben door

men kan strijden tegen de krachten die ontbindend werken op de Joodse groep.

Als laatste doelstelling hoort naar ons inzicht een analyse gevolgd te worden door een indicatie van een mogelijke therapie. Bij het aangeven van een therapie is het zonder meer duidelijk dat de subjectieve instelling van de schrijver een rol speelt. Gezond en normaal zijn geen absolute waarden. De schrijver stelt het dan ook op prijs, wanneer de lezer dit laatste deel van het laatste hoofdstuk apart wil zien als een persoonlijke conclusie naar aanleiding van een zo objectief mogelijk gehouden onderzoek. Men zou op deze plaats kunnen stellen, dat dit onderzoek reeds daarom zo objectief mogelijk is uitgevoerd om in ons persoonlijk oordeel zo sterk mogelijk te staan.

Met M. Buber willen wij dan hier stellen dat niet zo zeer de assimilatie der Joden aan een andere cultuur door ons als negatief ervaren wordt, maar nog eerder de atomisering der individuele Joden¹.

Met E. V. Stonequist² achten wij het essentieel dat „the individual possesses insight and wishes to maintain his self-respect”.

Met Th. Lessing³ en K. Lewin zien wij de Joodse zelfhaat als een afkeurenswaardig verschijnsel, een ziekte⁴.

Achad Haëm heeft dit verschijnsel beschreven onder de naam „uiterlijke vrijheid en innerlijke knechtschap”⁵. Het doet zich voor bij elke minderheidsgroep die vervreemd is van haar eigen cultuur⁶.

zijn Jood-zijn en toch gelukkig zijn; een probleemloos Jood zijn en ongelukkig. Het zich diepgaand bezig houden met één aspect – een wetenschappelijke noodzaak – brengt het gevaar mede hieraan een te overheersend belang te hechten en de werkelijkheid daarmee geweld aan te doen.

¹ Zie A. Böhm – „Die Zionistische Bewegung” Berlin, 1920.

² In „The Marginal Man” – New York, 1937 – p. 209.

³ In „Jüdischer Selbsthass” Berlin, 1930.

⁴ Hier is een duidelijk verschil in beoordeling tussen de 19e-eeuwse Heine, de assimulant, en de 20e-eeuwse bewuste Jood Lewin. De eerste noemde het Jodendom de ziekte, de tweede het niet bekendzijn met het Jodendom.

⁵ „Aussere Freiheit und innere Knechtschaft” aus dem Hebräisch – Berlin – Charlottenburg, 1901.

⁶ Bij de Bantoes in Zuid-Afrika is dit verschijnsel beschreven in „The Dispossessed” van Laura Longmore, – London, 1959.

Wat zijn nu de mogelijkheden van genezing? In principe zijn er drie.

1. Het opgaan van alle Joden in de niet-Joodse groep. Dit blijkt slechts zeer beperkt mogelijk te zijn voor een aantal eenlingen en voor een iets grotere groep eerst na enige generaties gemengd huwelijk.

2. Emigratie naar Israël. Deze radicale oplossing in de andere richting blijkt voor de grote massa der Amsterdamse Joden op korte termijn niet in aanmerking te komen. Meer dan twee derde heeft dit zelfs nimmer overwogen. Op zichzelf zijn de problemen samenhangende met de vereenzaming en de positieve identificatie niet opgelost als men op het asfalt van Tel-Aviv staat in plaats van op de straatstenen van Amsterdam¹.

Zonder culturele identificatie kweekt men hoogstens ontevreden „olien” (emigranten naar Israël), die dan nog vaak ontevreden „jordien” (emigranten uit Israël) worden.

3. Bovenstaande punten leiden vanzelf tot de conclusie, dat slechts het vinden van een gemeenschapsbeleving de Joden in Amsterdam een oplossing kan geven voor hun specifieke problematiek. Anders gezegd in de door ons in hoofdstuk 2 gebruikte terminologie: hen minder marginaal maken.

Een ding is duidelijk: wat de huidige Joodse organisaties gedaan hebben om de meerderheid van de Joden in de Joodse gemeenschap terug te brengen of zelfs maar te behouden, heeft schromelijk gefaald.

Werkelijke communicatie van beneden naar boven is nergens aanwezig.

Voor nieuwe actieve leden is er bijna in het geheel geen reële mogelijkheid om in contact te komen met groep en leiding. Wat ontbreekt is werkelijke gemeenschapsbeleving.

De gemeenschapsbeleving eist collectieve symbolen die de vergeten

¹ Dit doet niets af van de enorme betekenis die Israël in tal van opzichten heeft voor de Jood en het Joodse volk. In verband met ons onderwerp kan men stellen, dat een emigrant naar Israël, ook als hij zichzelf niet kan helpen uit de door ons geschetste problematiek, zijn kinderen in vele gevallen deze problematiek bespaart. Verder bedenke men dat het beetje zelfbewustzijn van de gemiddelde Amsterdamse Jood meestal nog samenhangt met het bestaan van de staat Israël.

tradities der voorvaderen kunnen vervangen; kleine hechte groepsvormingen in plaats van de verdwenen minjaniem; het creëren van enkele duidelijke doelen op afzienbare termijn, waaraan door actieve medewerking van onderaf een groot aantal verafstaanden zonder gevaar voor drempelvrees kunnen deelnemen, maar wel met een aantal aan elke persoon aangepaste minimum eisen voor Joodse scholing onder leiding en – dit is tenslotte het voornaamste – enkele tientallen werkelijk actieve leden, die bereid zijn een deel van hun vrije tijd op te offeren, niet in opvallende erefuncties en schijnparlementjes der organisaties¹, maar in regelmatig huisbezoek der verafstaanden.

Men zou zich kunnen afvragen of een werk als dit proefschrift niet een duidelijk inzicht zou kunnen geven aan alle Joodse organisaties in Amsterdam, hoe gevaarvol de toekomst voor elk van hen is, in de zekerheid van de verdere afbrokkeling van de gehele positief Joods ingestelde groep, maar dan overschat men het effect van rationeel argumenteren. Verstandelijk geredeneerd zouden de leiders van de Nederlandse Zionisten Bond moeten erkennen, dat hun beweging slechts bij enkelen leeft, maar dat een organisatie als het Joods Nationaal Fonds bij velen wel aanrakingspunten heeft in het emotionele vlak. De Joodse kerkgenootschappen zouden moeten inzien, dat zij in feite met de oprichting van „community centers” – al of niet onder deze naam – reeds toegegeven hebben, dat de synagoge niet meer het centrum der gemeenschap is². Maar het overschatten van hun kracht hebben de gevestigde instituten meestal gemeen met het geloof dat Jerusalem niet zal vallen, al is de ondergang door vele Jeremia's voorspeld en de vijand reeds voor de poorten. Willen over een generatie in Amsterdam meer dan enkele procenten van de nu nog

¹ Dit wil niet zeggen dat in menig bestuur niet een aantal hard werkende en idealistische enkelingen doen wat naar hun mening juist is voor de Joodse groep, maar de resultaten van hun werk zijn mede beperkt door de onsystematische, dan weer deze dan weer die richting inslaande, activiteiten, waarbij als het even kan de organisaties elkaar nog tegenwerken ook.

² Hier wreekt zich de scholing van de geestelijke leiders die worden opgeleid voor het ambt van theoloog, maar die bij de zo belangrijke functies als de pastorale zorg en het leiden van de groep op hun intuïtie moeten afgaan.

zestien duizend Joodse afstammelingen een positieve betekenis hechten aan hun Jood-zijn, dan is er meer nodig dan een rapport van zwarte letters en cijfers op wit papier. Dan is een aantal mensen nodig die een emotioneel appèl kunnen doen en die tegelijk leiding kunnen geven aan een enorme organisatie van groepswork. Naast de verticale communicatie zal bij de leidinggevende figuren ook gedacht moeten worden aan een verbeterende structuur van de horizontale communicatie. Van persoonlijke ruzietjes tot het weigeren contact te maken op principiële argumenten, kortom alle verstoringen van communicatie die in een groep maar kunnen optreden hebben zich in de laatste jaren in de Amsterdamse Joodse gemeenschap afgespeeld. De resultaten zijn dat van alle soorten leiders, van rabbijnen tot zionistische woordvoerders, verscheidenen naar elders zijn vertrokken of hier te lande met hun arbeid voor de Joodse gemeenschap zijn gestopt. Het aantal leiders die hun werkzaamheden beëindigden door fouten in de communicatiestructuur is veel groter dan het verlies van leiders door emigratie naar Israël.

Men zou moeten denken aan het opnemen van de draden waar die nog aanwezig zijn, zoals bij het familieleven (Vrijdagavond); kleine bijeenkomsten, waar men die tradities waar men belang in stelt samen laat herleven; concretisering van de behoefte met de staat Israël mee te leven (gezamenlijk sparen voor Israël-reizen, gezamenlijke bijdragen voor kleine, duidelijk afgebakende werken in Israël etc.); het samenbrengen van beroepsgenoten voor zover daar gemeenschapelijke interesse voor bestaat, vooral in de zogenaamde Joodse beroepen; het activeren van gezamenlijke op het kind gerichte activiteiten bij de daarvoor in aanmerking komende jonge gezinnen en tenslotte onderzoek in eigen Joodse problematiek, verwant aan wat Lewin „action research” noemde¹.

¹ In de Amsterdamse tuinstad Buitenveldert is sinds kort, mede op aanwijzingen van de schrijver een bescheiden poging in de hierboven aangevoerde richting gedaan. De voorlopige resultaten, vooral de belanstelling van de marginale Joden om hun isolement te doorbreken, zijn indicaties voor wat Selltitz, Jahoda, Deutsch en Cook „predicted validity” zouden noemen, (in „Research Methods in Social Relations”, New York University, 1961).

(Ruim 60% der willekeurig bezochte Joden stelde zich in principe beschikbaar voor

Werk genoeg en er zijn nog interessante resultaten te bereiken ook; want nog altijd zeggen slechts 16 op de 210 Joden in Amsterdam *nee* als men hen vraagt of zij Jood zijn (vraag 46). Maar de rest is in hoofdzaak nog Jood, een beetje Jood met meer Joodse angsten dan vreugden: marginaal in de meest negatieve betekenis van het woord.

Op de avond van het Paasfeest, de Sederavond, – het zij terzijde gezegd, een meesterlijk programma van sociaal, cultureel vormingswerk van het talmudische Jodendom, en ook hier weer op het kind gericht – wordt ons verteld van vier soorten Joden die men over de betekenis van de uittocht van Egypte en de wording van het Joodse volk vertellen moet. Het Amsterdamse Jodendom bestaat in hoofdzaak uit de vierde soort, diegenen die zelf niet meer tot vragen kunnen komen. „Hen zult gij openstellen” zeggen de wijzen, „openstellen voor hun eigen problematiek.”

besprekingsavonden over de gewenste structuur van een toekomstige Joodse gemeenschap in Buitenveldert).

SAMENVATTING

In het voorafgaande werk werd beschreven hoe een representatieve steekproef uit de gehele Joodse bevolking van 18 jaar en ouder van Amsterdam werd ondervraagd omtrent de handelingen, attitudes en gevoelens, welke betrekking hebben op hun Jood-zijn.

Op een bevolking van 12.600 personen van 18 jaar en ouder – allen vermeld op een zgn. masterlist – werden met behulp van een lijst van onwillekeurige getallen 210 personen geïnterviewd volgens de in de bijlage afgedrukte vragenlijst. Wij gingen uit van 4 hieronder volgende hypothesen:

- a. In de periode van de enquête 1962/63 zullen de specifiek Joodse gebruiken door de afstammelingen van de Joodse gemeenschap in Amsterdam minder in acht worden genomen dan door de voorafgaande generatie.
- b. Bepaalde beroepsgroepen, te weten de textiel- en juweliersbranche en de academische beroepen zullen verhoudingsgewijs in ruimere mate gevonden worden onder de leden van de door ons te onderzoeken Joodse groep dan onder de rest van de Amsterdamse bevolking.
- c. De in de in hypothese b genoemde beroepsgroepen (verder aan te duiden als de „Joodse beroepen”) werkzaam zullen in het algemeen minder ontevreden zijn met hun status als Jood dan de in de andere beroepen werkzame Joden.
- d. Joden met minder „Joodse kennis” zullen in het algemeen minder tevreden zijn met hun status als Jood dan zij die over meer Joodse kennis beschikken.

Enkele van de meest opmerkelijke gevonden gegevens zijn:

1. Er is een tendentie, dat alle specifiek Joodse tradities zonder uitzondering door de huidige generatie minder intensief worden gevolgd dan door de vorige. Specifiek niet-Joodse tradities vertonen een omgekeerde tendentie.
2. De Joden in Amsterdam blijken voor de helft in drie bedrijfstakken geconcentreerd: textiel, juwelen en intellectuele beroepen. Er is een positieve correlatie vastgesteld tussen het werkzaam zijn in deze beroepen en het in hogere mate nakomen van een aantal Joodse gebruiken, alsmede tussen het werkzaam zijn in deze beroepen en de meer positieve attitudes ten opzichte van de Joodse groep.
3. Er blijkt een positieve correlatie te bestaan tussen meer Joodse kennis en het in hogere mate nakomen van Joodse gebruiken, alsmede tussen een grotere Joodse kennis en de meer positieve attitudes ten opzichte van de Joodse groep.
4. Naast deze uitkomsten, die een sterke indicatie geven in de richting van een bevestiging van onze hypothesen, konden wij tenslotte vaststellen, dat in jonge gezinnen met kinderen, in verband met de socialisatie van deze kinderen, een opleving van de Joodse tradities plaats heeft. Deze terugkeer naar de Joodse traditie is slechts tijdelijk en eindigt in het algemeen bij het volwassen worden van de kinderen. Zij geeft echter gemakkelijk aanleiding tot een beoordelingsfout bij een vergelijking van het navolgen van Joodse tradities van verschillende generaties, waardoor men ten onrechte een ombuiging in de tendentie van traditieverval meent te constateren.

De gevonden gegevens zijn vergeleken met onderzoeken elders, waarbij ondermeer opviel, dat de Amsterdamse Joden, vergeleken bij recente onderzoeken, die vooral in de angelsaksische landen hebben plaats gehad, zich in het algemeen, ten opzichte van de onderzochte Engelse en Amerikaanse Joden, onderscheiden door een groter verval in de traditie, met daarnaast een sterkere binding met de staat Israël. Verder werden de resultaten van dit onderzoek getoetst aan stellingen, geuit door ondermeer Jan Romein, J. Klatzkin, Max Brod, C. J. Lammers, Max Weber en Kurt Lewin. Bij dit onderzoek werd uitgegaan van het begrip „marginale mens”, gelanceerd door R. E.

Park en uitgewerkt door E. V. Stonequist, waarbij wij echter de nadruk legden op de sociaalpsychologische aspecten, die K. Lewin in zijn omschrijving van het begrip marginale mens in het bijzonder naar voren heeft gebracht.

De gevonden gegevens in deze studie geven steun aan hetgeen door Lewin betoogd is, namelijk dat daar, waar het lid van de minderheidsgroep meer contact heeft met de cultuur en met de medeleden van deze groep, hij minder zal worden gekenmerkt door gevoelens van onzekerheid en onstabieleit, welke de marginale mens bedreigen.

De Amsterdamse Jood toont zich in dit onderzoek in sterke mate marginaal in de zin die Kurt Lewin daaraan gaf. Dit komt ondermeer tot uiting in zijn onzekerheid omtrent diverse aspecten van zijn Jood-zijn en in zijn angst op te vallen als Jood in een niet Joodse maatschappij.

Hij toont daarbij vaak het beeld van de vereenzaamde mens, zoals die sinds Kafka menigmaal in de Westerse literatuur is beschreven, soms als specifiek Joods, dan weer als algemeen geldend voor de bewoner van de Westerse stedelijke agglomeraties in de twintigste eeuw.

Tenslotte hebben wij dit proefschrift beëindigd met enige indicaties van therapeutische aard.

SUMMARY

The preceding work described the way in which a representative sample taken at random from the entire Jewish population of Amsterdam of 18 years and older was questioned concerning the actions, attitudes and feelings in relation to their being Jews.

Out of a population of 12,600 of 18 years and older – all recorded on a so-called master list – 210 persons selected at random were interviewed according to the questionnaire printed in the appendix. Our starting point were the following 4 hypotheses:

- a. During the time of the inquiry, 1963/1964, the specific Jewish customs will be observed to a lesser degree by the descendants of the Jewish community in Amsterdam than by the previous generation.
- b. Certain occupational groups, namely the textile and jewellers' business and the professions will be found proportionately in a greater measure among the members of the Jewish group to be examined by us than the rest of the Amsterdam population.
- c. Those active in the occupational groups mentioned in hypothesis b (hereafter to be called „Jewish professions“) will generally be less dissatisfied with their status as Jews than those Jews active in the other occupations.
- d. Jews with less „Jewish knowledge“ will generally be less satisfied with their status as Jews than those possessing more Jewish knowledge.

Some of the most remarkable data found are:

1. There is a tendency that all specifically Jewish traditions are without exception less intensively followed by the present gene-

ration than by the previous one. Specifically non-Jewish traditions show a reverse tendency.

2. Half of the Jews in Amsterdam appear to be concentrated in three occupational groups: textiles, jewellery and the professions. A positive correlation has been established between their being active in these occupations and their stricter observance of a number of Jewish customs, and between their being active in these occupations and the more positive attitudes towards the Jewish group.
3. A positive correlation has been shown to exist between more Jewish knowledge and a stricter observance of Jewish customs, and also between a greater Jewish knowledge and the more positive attitudes towards the Jewish group.
4. Besides these results, which strongly point in the direction of a confirmation of our hypotheses, we were able to determine in conclusion, that in young families with children, a revival of Jewish traditions is taking place, in connexion with the socialisation of these children. This return to the Jewish tradition is only temporary and generally ends when the children reach adulthood. It easily leads to an error in judgement, however, when comparing the observance of Jewish tradition of various generations, through which one incorrectly thinks to establish a turning point in the tendency of a slackening tradition.

The data collected were compared with inquiries elsewhere, where among other things it was noted that the Amsterdam Jews, compared to recent inquiries which especially took place in the Anglo-Saxon countries, generally distinguish themselves, with regard to the British and American Jews questioned, by a greater slackening in their tradition, with beside it stronger ties with Israel. The results of this inquiry were further tested against theses expounded by persons such as Jan Romein, J. Klatzkin, Max Brod, C. J. Lammers, Max Weber and Kurt Lewin.

In this inquiry the starting point was the concept „marginal man”, launched by R. E. Park and developed by E. V. Stonequist, but where we put the emphasis on the social-psychological aspects, which

K. Lewin particularly brought to the fore in his definition of the concept marginal man.

The data collected in this study lend support to the point argued by Lewin, namely that where the member of the minority group has more contact with the culture and with the fellow members of that group, he will be less characterised by feelings of insecurity and instability which threaten marginal man.

In this inquiry the Amsterdam Jew shows himself to be strongly marginal in the sense Kurt Lewin gave to it. This is shown, for instance, in his uncertainty about various aspects of his being a Jew and in his fear of being conspicuous as a Jew in a non-Jewish society.

Besides he often presents the picture of the desolate man, as he has frequently been described in Western literature since Kafka, sometimes as specifically Jewish, sometimes as generally applicable to the inhabitant of the Western urban agglomerations in the twentieth century.

In conclusion we have completed this thesis with some indications of a therapeutical nature.

BIJLAGE I

QUESTIONNAIRE

Eerst zou ik een paar vragen over Uzelf en Uw familieleden willen stellen.

2. Wat is Uw geboortjaar?

1944 t/m 1939	13
1938 t/m 1933	22
1932 t/m 1927	9
1926 t/m 1921	15
1920 t/m 1917	24
1916 t/m 1913	21
1912 t/m 1909	17
1908 t/m 1906	20
1905 t/m 1902	16
1901 t/m 1897	24
1896 t/m 1891	14
1890 en voordien	16

Bent U ongehuwd, gehuwd, gescheiden of weduw(e)naar?

Heeft U kinderen?

Zo ja, hoeveel inwonend en uitwonend?

3. Geboorteplaats

Amsterdam	140
Elders in Nederland	37
Duitsland	16
Oost Europa	9
Elders.	8

4. Wat is Uw beroep?

.....

Indien deze vraag aan een gehuwde vrouw gesteld wordt: Wat is het beroep van Uw echtgenoot?

(Wanneer men niet meer werkzaam is, dan vragen naar het laatste beroep en verder ook vragen naar soort van bedrijf of instelling waar men werkzaam is of was, eventueel zelfstandig, en of men maand- of weekloon ontvangt)

maatschappelijke status:	hoog	53
	midden	100
	laag.	57
beroep:	textiel	63
	diamant (juweliers etc.)	18
	intellectueel zelfstandig.	9
	intellectueel in dienstverband	10
	andere beroepen zelfst.	34
	dienstverb.	78

5. Wat was het beroep van Uw vader toen hij Uw huidige leeftijd had?.....

maatschappelijke status:	hoog	42
	midden	103
	laag.	65

6. Wat is het beroep van Uw kinderen?

.....
.....

maatschappelijke status:	hoog	19
	midden	51
	laag	21
	geen volw. kinderen	119

7. Wat is Uw schoolopleiding? Hoger. 16
Middelbaar. 58
Lager 135

Wat was Uw adres op 1 januari 1940?

.....

Nu komen we tot de vragenlijst zelf.

8. Meen U dat er in Nederland in 1962 antisemitisme aanwezig is?

ja	
nee	30
geen oordeel	3

Zo ja, heeft U hiervan zelf iets ondervonden?

ja	79
--------------	----

Indien U hiervan zelf niets ondervonden heeft, is dit dan misschien wel het geval in Uw naaste omgeving?

ja	32
nee	76

9. Wanneer U nu de mensen die regelmatig bij U in de huiskamer komen en door U als vrienden of goede kennissen worden beschouwd in gedachte neemt, bestaat deze kring dan uit:

overwegend Joden	62
overwegend niet-Joden	81
gelijkmatig verdeeld	67

Zijn er volgens U bepaalde eigenschappen die als typisch Nederlands kunnen worden beschouwd? (eigenschappen noteren)

10. Bent U abonné van het N.I.W.?

ja	74
nee	136

Leest U het N.I.W.?

wel eens	43
regelmatig	60
nooit	89

En andere Joodse periodieken? Welke? 66

11. Welke rubriek van het N.I.W. leest U als eerste?

Familieberichten	33
Advertenties	20
Hoofdartikel	28

Berichten over Joodse activiteiten in Nederland

(nieuws uit de Kehilloth)	3
Nieuws uit Israël	19
Ingezonden stukken	1
Redactioneel commentaar	4
Andere rubrieken	7
Geen enkele rubriek	99

12. En welke rubriek van het N.I.W. leest U als tweede?

Familieberichten	11
Advertenties	12
Hoofdartikel	17

Berichten over Joodse activiteiten in Nederland

(nieuws uit de Kehilloth)	11
Nieuws uit Israël	23
Ingezonden stukken	4
Redactioneel commentaar	5
Andere rubrieken	22
Geen enkele rubriek	109

13. Bent U lid van een kerkgenootschap of geestelijke groepering?

nee	101
N.I.H.S. (Joodse Gemeente)	87
Portugese gemeente	5
Liberale gemeente	8
Humanistisch verbond	5
Christelijk genootschap	3
Anderszins	3

14. Heeft U na de oorlog al dan niet betaalde werkzaamheden verricht voor een Joodse organisatie of actief deelgenomen aan een Joodse vereniging?

nee	130
Sportvereniging	15
Jeugdvereniging	22
Politieke vereniging	14
Religieuze vereniging	7
Gezelligheidsvereniging	16
Maatschappelijke organisatie	28
Anderszins	6

Welke vereniging of organisatie?

.....

15. Wat zijn Uw verwachtingen voor de toekomst van de Joodse gemeenschap in Nederland? Zal zij:

binnenkort ophouden te bestaan	4
langzaam achteruit gaan	81
op het huidige niveau blijven	63
langzaam vooruit gaan	47
een bloeiende toekomst tegemoet gaan	7
Geen mening	7

16. En wat zijn Uw verwachtingen op deze vijf punten voor de toekomst van de Joodse gemeenschap in de wereld? Zal zij:

binnenkort ophouden te bestaan	1
langzaam achteruit gaan	25
op het huidige niveau blijven	44
langzaam vooruit gaan	100
een bloeiende toekomst tegemoet gaan	16
Geen mening	17

17. Denkt U dat de Nederlanders in het buitenland vaak aanleiding geven tot anti-Nederlandse gevoelens?

ja	64
nee	126
geen oordeel	21

Is dat terecht?

ja	59
nee	44
geen oordeel	13

Zoudt U een paar beroemde personen kunnen noemen die U bewondert?

18. Werd of wordt er apart vaatwerk gebruikt voor melk- en vleeskost door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>
ja 73	 24	 9
nee 135	 187	 88
onbekend 1		

(Ja geldt bij de (volwassen) kinderen als het antwoord bevestigend is voor de helft of meer van de kinderen).

19. Werd of wordt er uitsluitend kosher vlees gegeten door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>
ja 78	 20	 8
nee 128	 190	 89
onbekend 4		

20. Werd of wordt er varkensvlees gegeten door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>
nooit 135	 89	 27
alleen buitenshuis 9	 22	 6
zowel thuis als elders 43	 100	 64

21. Werd of wordt er in het ouderlijk huis Seider gehouden door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>
nooit 110	 176	 82
af en toe 20	 10	 4
geregeld 79	 25	 12

22. Werd of wordt er buitenshuis Seider gehouden door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>
nooit 143	 127	 65
af en toe 44	 54	 22
geregeld 19	 30	 14

23. Werden of worden er Chanoekahlichten ontstoken door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	9
		nee	4
		geen volw.kinderen .	26
nee	nee	ja	3
		nee	19
		geen volw.kinderen .	33
ja	ja	ja	3
		nee	1
		geen volw.kinderen .	4
nee	nee	ja	2
		nee	23
		geen volw.kinderen .	83

25. Heeft U een choepah (choppe) gehad?

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	21
		nee	9
		geen volw.kinderen .	66
nee	nee	ja	2
		nee	22
		geen volw.kinderen .	63
ja	ja	ja	2
		nee	0
		geen volw.kinderen .	0
nee	nee	ja	0
		nee	2
		geen volw.kinderen .	22

26. Werden of worden er bij gelegenheid van Pesach matzoth (matzes) gegeten door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
alleen	36		14
vooral	25		10
iets	113		46
nooit	36		28

27. Werd of wordt er een speciale Vrijdagavondmaaltijd gehouden door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	23
		nee	8
		geen volw.kinderen .	75
	nee	ja	2
		nee	24
		geen volw.kinderen .	45
nee	ja	ja	1
		nee	1
		geen volw.kinderen .	0
	nee	ja	1
		nee	5
		geen volw.kinderen .	26

28. Werd of wordt er op Jom Kippoer gevast door

<i>Uw vader</i>	<i>Uw moeder</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw echtgeno(o)t(e)</i>	<i>Uw kinderen</i>
ja . . 115	. . . 105	. . 58	 35	 32
nee . . 94	. . . 105	. . 148	 139	 80

29. Wanneer gingen Uw ouders naar de synagoge (sjoel)?

Dagelijks	4
Vrijdagavond	43
Sabbath	58
Alle feestdagen	63
Hoge feestdagen	112
Jaartijd	67
Nooit	92

30. Wanneer gaat U naar de synagoge (sjoel)?

Dagelijks	2
Vrijdagavond	9
Sabbath	11
Alle feestdagen	23
Hoge feestdagen	56
Jaartijd	11
Nooit	152

31. Wanneer gaan Uw (volwassen) kinderen naar de synagoge?

Dagelijks	2
Vrijdagavond	6
Sabbath	8
Alle feestdagen	12
Hoge feestdagen	27
Jaartijd	3
Nooit	82
Geen volw. kinderen	100

32. Had of heeft men een mezuzah bij

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	6
		nee	2
		geen volw.kinderen . .	30
	nee	ja	4
		nee	38
		geen volw.kinderen . .	70
nee	ja	ja	0
		nee	0
		geen volw. kinderen . .	3
	nee	ja	2
		nee	10
		geen volw.kinderen . .	45

33. Werd of wordt er Sinterklaas gevierd door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	34
		nee	3
		geen volw.kinderen . .	95
	nee	ja	2
		nee	1
		geen volw.kinderen . .	11
nee	ja	ja	13
		nee	2
		geen volw.kinderen . .	19
	nee	ja	2
		nee	5
		geen volw.kinderen . .	23

34. Werd of wordt er op het einde van het jaar een kerstboom geplaatst door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	2
		nee	0
		geen volw.kinderen .	10
nee	nee	ja	2
		nee	4
		geen volw.kinderen .	6
ja	ja	ja	9
		nee	2
		geen volw.kinderen .	24
nee	nee	ja	15
		nee	27
		geen volw.kinderen .	109

35. Werd of wordt er op het einde van het jaar een kerstmaaltijd gehouden door

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	7
		nee	0
		geen volw.kinderen .	25
nee	nee	ja	0
		nee	1
		geen volw.kinderen .	3
ja	ja	ja	22
		nee	2
		geen volw.kinderen .	27
nee	nee	ja	7
		nee	23
		geen volw.kinderen .	93

36. Vindt U de Joden:

een volk	100
kerkgenootschap	37
ras	113
lotsgemeenschap	82
anderszins	7

(eventueel enkele mogelijkheden tezamen)

37. Vindt U het toe te juichen dat iemand tot het Jodendom overgaat?

ja	43
nee	105
onmogelijk	26
persoonlijke beslissing	45
geen mening	7
anderszins	4

38. Aan welke eisen moet iemand die Jood wil worden volgens U voldoen?
Ik geeft hieronder enkele suggesties, die U al dan niet in Uw antwoord kunt betrekken.

Kennis van het Jodendom	83
(intellectuele eisen)	
Meevoelen met Joodse groep	94
(identificatie)	
Joodse geloofsovertuiging	77
Joodse wet aanvaarden	85
Aan ethische eisen voldoen	36
Geen mening	22
Anderszins	38

39. Vindt U het toe te juichen dat iemand de Joodse groep verlaat of juist niet?

ja	5
nee	155
ieder voor zichzelf	52
geen mening	3
anderszins	2

40. Hoe denkt U over het gemengde huwelijk?

(motivering noteren)	
voor	42
tegen	67
persoonlijke beslissing	108
geen oordeel	4

41. Hoe denkt U over de zending onder Joden?

positief	1
anti elke religieuze propaganda.	17
indifferent	16
onbekend met zending	29
andere oordelen	5
Keurt zending onder Joden af	145

76. Welke vormen van gedrag beschouwt U als typisch Joods in gunstige zin?
(antwoorden overzichtelijk noteren)

familie-zin	66
humor	40
intelligentie en zakelijk inzicht.	41
onderlinge hulp en gemeenschapszin	52
lekker eten – gezelligheid.	30
gevoelig – medegevoel	66
zich als Jood gedragen	14
gastvrijheid	16
geen mening	27
anderszins	26

77. Welke vormen van gedrag bij Joden vindt U verwerpelijk?

praalzucht – opschepperij	80
op de voorgrond treden	39
luid spreken in publiek, gesticuleren, Joods praten	51
afgunst	8
zich niet als Jood gedragen of zich voor het Jood-zijn schamen	18
handigheid, oneerlijk zaken doen	17
zich afzonderen	11
geen mening	48
anderszins	26

78. Welke vormen van gedrag bij Joden vindt U wenselijk?

normaal, aanpassen aan omgeving, niet opvallen	106
goed mens zijn	41
meer onderling contact.	5
niet roddelen, niet oneerlijk zijn	5
positief Joods gedragen	16
zichzelf zijn, zijn zoals we zijn	14
anderszins	7
geen mening	38

43. Vindt U dat de leiders van de Joodse gemeenschap in Nederland hun werk goed doen?

ja	56
nee	47
geen oordeel	107

44. Stel dat U leider was van de Joodse gemeenschap in Nederland, wat zou U doen om de onderlinge contacten te intensiveren?

radio en t.v.	43
publicaties	49
bijeenkomsten	109
feesten	58
lessen	51
huisbezoek	68
anderszins	36
(anderzins specificeren)	3
geen mening	27
.	
.	
.	

45. Zoudt U er zelf aan meedoen?

ja	95
nee	99
geen antwoord	16

46. Beschouwt U zichzelf als Jood?

ja	194
nee	16

(Indien ja) Kunt U aangeven in welk opzicht?

(Indien men hier niet uit kan komen geeft men de verschillende mogelijkheden)

ras	87
godsdiens t	33
lotsgemeenschap	119
nationaal	32
anderszins	13
.	2
.	
.	

47. Luistert of kijkt U wel eens naar Joodse programma's over radio of televisie?

ja	182
nee	28

Kunt U er enkelen noemen?

ja	144
nee	37

Hoe vindt U die?

Leest U boeken over Joodse onderwerpen?

ja	141
nee	69

Kunt U er enkele noemen?

ja	141
nee	21

.....

.....

.....

48. Geeft U wel eens aan Joodse instellingen?

C.I.A.	88
(anderszins specificeren) CEFINA	78
J.N.F.	135
Joodse Gemeente	64
anderszins	43
nooit	50
.	11
.	3

49. Als U slechts aan één van deze instellingen zou geven, aan welke zou U dan de voorkeur geven?

C.I.A.	38
CEFINA	40
J.N.F.	57
Joodse Gemeente	11
anderszins	23
geen een	37
geen voorkeur	9
.	

50. Heeft U Joods onderwijs genoten?

ja.	
nee	65
Zo ja, bestond dit uit: het leren van de gebeden	131
Joodse geschiedenis	136
Hebreeuws	137
Bijbelkennis	121
een ander onderwerp	12
.	2
.	1
.	

51. Volgte U na Uw dertiende jaar nog Joodse lessen?

ja	53
nee	156

52. Kunt U Hebreeuws lezen en schrijven?

ja	79
nee	131

(Als minimum voor ja: het lezen

– niet begrijpen – van gepunctueerde tekst, bv. gebedenboek)

53. Vindt U het prettig dat U dit onderwijs gehad heeft?

ja	118
nee	22
geen mening	69

Geldt dit voor speciale onderdelen? Welke?

.....

Zoudt U over een der onderwerpen graag meer willen weten?

.....

54. Zijn Uw kinderen lid van een Joodse jeugdorganisatie?

ja	44
nee	90
geen in aanmerking komende kinderen	75

55. Vindt U het gewenst dat Joodse kinderen

op enige wijze in Joods verenigingsverband

opgenomen zijn	ja	134
	nee	72
	geen oordeel	6

Joods onderwijs zouden genieten

ja	163
nee	42
geen oordeel	4

bij andere Joodse activiteiten betrokken zouden zijn

ja	135
nee	61
geen oordeel	14

56. Bent U tijdens de oorlog ondergedoken geweest?

ja 107
nee

Hoe kwam U aan de eerste adressen?

.....
.....

Hoe lang bent U ondergedoken geweest?

Bent U in een kamp geweest? ja
nee

Zo ja, welk kamp? Vernietigings 14
of ander (Bergen-Belsen, Theresienstadt,
Westerbork) 44

Heeft U de oorlog doorgebracht buiten het door Duitsland bezet gebied?
ja
nee

Zo ja, was U hier reeds voor
of tijdens de Mei-dagen 1940 11
of bent U tijdens de oorlog ontsnapt naar dit gebied 5
of viel U in een van de categorieën die bij het Nazi-systeem nog niet voor
deportatie in aanmerking kwamen? 50
(Noteren welke categorie Bv. gemengd huwelijk)

57. Vindt U dat er Joden zijn die door hun gedrag aanleiding geven tot anti-semitisme?

ja 145
nee 64

Terecht? ja 43
nee 97

Zo ja, zijn er dan volgens U speciale groepen die dit in sterke mate doen?
ja
nee 76

Indien ja, welke?

(Hierbij geen suggesties voor een bepaalde groep doen, maar wel veel gelegenheid geven voor het noemen van categorieën)

Oostjoden 12
Duitse Joden 12
Andere niet-Nederlandse Joden 2
Textielbranche 10
gehele zakenwereld 22
. 40
. 2

58. Bent U al eens in Israël geweest?

ja	41
nee	168

(Zo ja) Welke gevoelens heeft dit bij U opgewekt?

(Zo niet) Wilt U er wel eens heen? Waarom of waarom niet?

59. Vindt U het lot van de staat Israël iets dat U persoonlijk aangaat?

ja	142
nee	68

Zo ja, waarom? (categorieën)	vluchtoord	71
	zelfbewustzijn	71
	anderszins	50
		
		
		
		

60. Heeft U er al eens over gedacht U in Israël te vestigen?

ja	63
nee	146

Waarom of waarom niet?

61. Zoudt U het op prijs stellen als één of meer van Uw kinderen zich in Israël zouden vestigen?

ja	72
nee	59
ambivalent	33
geen mening	46

62. Vindt U dat Israëli's alle positieve en negatieve Joodse eigenschappen hebben?

ja	37
nee	88
geen mening	85

Zo niet, welke niet?

63. Welk gevoel heeft de Sinaï-campagne 1956 bij U gewekt?

(categorieën)	geruststelling	32
	angst voor wereldoorlog	8

trots	128
anderszins	39
geen mening	42
.	
.	
.	

64. Welk gevoel heeft de Hongaarse opstand in 1956 en het bedwingen hiervan in U gewekt?	
hypocrisie van het Westen	35
medelijden met Hongaren	67
minachting tegenover Rusland	93
ongerustheid over het lot van de Joden	40
angst voor wereldoorlog	15
bezorgdheid over fascistische facetten der opstand	27
anderszins	40
.	11
.	

65. Ziet U een taak voor het Jodendom in de wereld?	
ja	74
nee	130
geen mening	6

Zo ja, welke?

66. Als U de keus heeft tussen twee verder gelijke winkels koopt U dan liever bij een Joodse winkel?	
ja	116
(antwoord noteren) nee	91
geen mening	3

66a. Vindt U het wel of niet wenselijk antisemitisme te bestrijden?	
en waarom?	
wel	169
niet	41

67. Gelooft U:	
aan God?	
ja	97
nee	113
dat God aan Mozes de Torah gegeven heeft?	
ja	49
nee	160
dat God het Joodse volk heeft uitgevonden?	
ja	50
nee	160

dat God de Messias zal laten komen?

ja 32
nee 178

68. Wat acht U de redenen van de besnijdenis?

hygiëne 158
identificatie 41
anderszins 20
geen antwoord 15

Heeft U kinderen die daar voor in aanmerking komen volgens de Joodse wet,
die U niet heeft laten besnijden?

niet besneden 28

Of heeft U geen kinderen die in deze categorie vallen?

geen in aanmerking komende kinderen . . . 120

Of heeft U Uw kinderen laten besnijden?

besneden 58

70. Wilt U zich Joods laten begraven?

ja 95
nee 115

71. Maakt U gemakkelijker contact met een willekeurige Jood dan met een even
willekeurige niet-Jood?

ja 69
nee 140

Questionnaire no.:

Naam van de geïnterviewde

Adres

Datum van het interview

79. Naam van de interviewer De Heer E. Drukker 79
 Mevrouw R. Drukker 15
 Mevrouw W. Dulver 23
 Mevrouw M. Zwarts 18
 Mejuffrouw J. de Levie 72
 De Heer S. Wijnberg 3

Wat was Uw indruk van het interview?

(De algemene houding van de geïnterviewde, de eerlijkheid van de antwoord-

ERRATUM

72. Moeten volgens U de Joden zich als een aparte groep blijven handhaven?

ja	55
nee	153
geen oordeel	2

en waarom?

73. Zoudt U als Jood herboren willen worden?

ja	136
nee	52
geen oordeel	22

en waarom?

74. Joodse namen.

<i>Uw ouders</i>	<i>Uzelf</i>	<i>Uw kinderen</i>	
ja	ja	ja	19
		nee	28
		geen kinderen	18
	nee	ja	10
		nee	27
		geen kinderen	20
nee	ja	ja	3
		nee	3
		geen kinderen	5
	nee	ja	5
		nee	49
		geen kinderen	25

75. Wij overwegen een boek te verloten over een Joods onderwerp. Voor welk onderwerp heeft U voorkeur?

Bijbelse geschiedenis	17
Oude Joodse geschiedenis (van oudheid tot 1900)	36
Vooroorlogs Nederlands Jodendom	44
De oorlog 1939-1945 en de vervolging	39
De staat Israël	64
Joodse gebruiken en tradities	26
Leerboek over modern Hebreeuws	4
Een boek over de Hebreeuwse literatuur	14

Kunt U een Joods adres opgeven?

den, de punten van inconsequentie in de beantwoording, punten die weerstand veroorzaken, de mate van belangstelling (groot, middelmatig, weinig), opmerkingen over het milieu (sociaal-economisch en intellectueel), was er weerstand bij de introductie en werd die mate van weerstand in de loop van het interview groter of kleiner, etc.)

.....
.....
.....

Is U een of ander als merkwaardig opgevallen bij het interview?

.....
.....

BIJLAGE 2

Psychologisch Laboratorium
der Universiteit van Amsterdam

Amsterdam-C.
Keizersgracht 611-613, Tel. 34041, 38496

De Universiteit van Amsterdam is begonnen aan een wetenschappelijk onderzoek waarbij een aantal personen in deze stad naar hun mening wordt gevraagd over problemen samenhangende met de minderheidsquestie en speciaal met Joodse vraagstukken.

Als leider van dit onderzoek zou ik het ten zeerste op prijs stellen indien ook U Uw medewerking zoudt willen verlenen, welke bestaat uit het te woord staan van een enquêteur.

Deze is van plan op een der op bijgaande antwoordkaart vermelde data bij U langs te komen voor het houden van een vraaggesprek en ik zou U vriendelijk willen verzoeken deze kaart zo spoedig mogelijk aan mij terug te zenden.

U bij voorbaat dankend voor de te nemen moeite,

Hoogachtend,

Drs. S. Wijnberg

BIJLAGE 3

TOETSING VAN HET EFFECT VAN EEN DERDE KLASSIFICATIE*

Wanneer men op grond van een toetsingsresultaat de nulhypothese van onafhankelijkheid voor de gezamenlijke (simultane) verdeling van twee klassificaties verwerpt en afhankelijkheid van die klassificaties aanneemt, kan het voor interpretatie van de gevonden samenhang nuttig zijn, dat men de invloed van een derde klassificatie op deze simultane verdeling (en de gevonden afhankelijkheid) wil nagaan. Men kan voor de simultane verdeling van de *drie* klassificaties de nulhypothese toetsen, dat die derde klassificatie onafhankelijk verdeeld is van de simultane verdeling van de twee andere. Is dit het geval, dan heeft de derde klassificatie geen „effect” op de twee andere. Verwerpt men op grond van een toetsingsuitslag de genoemde nulhypothese dan besluit men, dat de derde klassificatie wel een „effect” heeft op de twee beschouwde klassificaties.

In dat geval kan het interessant zijn de voorwaardelijke simultane verdeling van de twee beschouwde klassificaties voor gegeven waarden van de derde op onafhankelijkheid te toetsen.

(We bekijken dan de tabellen voor die twee klassificaties terwijl we de derde „constant houden”).

De nulhypothese, dat een klassificatie onafhankelijk verdeeld is van twee andere, kan worden getoetst met behulp van het likelihood-ratio criterium (2, 3 en 4), $(-2 \log \lambda)$; dat voor grote steekproeven bij benadering een χ^2 -verdeling heeft.

Dit is in de volgende tabellen geschied. Ook de daarbij voorkomende 2×2 -tabellen zijn gemakshalve met het likelihood-ratio criterium getoetst.

Een voorbeeld (tabellen 112, 112a, 112b) kan dit verduidelijken.

* Deze toetsing is geheel uitgevoerd in het Mathematisch Centrum in Amsterdam.

Wij constateerden een sterke afhankelijkheid van de klassificaties „beroepen” en „aparte groep”.

In de tabellen 112a en b is voor „Hebreeuws lezenden” en „niet Hebreeuws lezenden” de verdeling voor bovengenoemde klassificaties gegeven. Deze twee tabellen geven de simultane verdeling van de drie beschouwde klassificaties.

Het likelihood-ratio criterium wijst op een sterk effect van „Hebreeuws lezen” op de beide andere klassificaties.

De voorwaardelijke verdeling van „beroepen” en „aparte groep” voor „Hebreeuws lezenden” is uit tabel 112a af te leiden.

Het likelihood-ratio criterium wijst hier op een significante samenhang van „beroepen” en „aparte groep”.

De voorwaardelijke verdeling voor „niet Hebreeuws lezenden” is af te leiden uit tabel 112b. Hier kunnen we niet besluiten tot een significante samenhang van „beroepen” en „aparte groep”. Omdat de aard van de samenhang in de tabellen 112a en b niet van te voren kan worden voorspeld (de derde klassificatie werd eerst achteraf geïntroduceerd) werden de toetsingen tweezijdig uitgevoerd.

Bij de toetsing van het effect van de derde klassificatie op de twee andere kan men niet van eenzijdige of tweezijdige toetsing spreken. De overschrijdingskans is daarom met k aangeduid.

In tabellen 113, 113a en 113b wordt van dezelfde drie klassificaties en dezelfde waarnemingen een soortgelijke analyse uitgevoerd, uitgaande van de simultane verdeling van „Hebreeuws lezen” en „aparte groep”.

Een waarschuwing is hier op zijn plaats. De hier gepresenteerde analyse kan niet worden beschouwd als statistische bewijsvoering. Hij is slechts een middel tot detectie en dient ter verkrijging van een indruk over de invloed van een klassificatie op de verdeling van twee andere om de volgende redenen:

- a. De toetsingen geschieden op grond van het waarnemingsresultaat: een gesignaleerde samenhang tussen klassificaties.
- b. De verschillende toetsen zijn in hoge mate afhankelijk, omdat zij betrekking hebben op dezelfde waarnemingen.

Bij elke serie tabellen wordt in een commentaar weer een interpretatie van de toetsingsuitslagen gegeven.

Tabel 112. Alle ondervraagden

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
„Joodse” beroepen	38	60	98
„niet-Joodse” beroepen	17	92	109
	55	152	207

likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 14,43 = \chi^2_{11} \quad 0,00007 < k_2 < 0,00009$

Tabel 112a. Hebreeuws lezenden.

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
„Joodse” beroepen	29	19	48
„niet-Joodse” beroepen	9	21	30
	38	40	78

likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 6,98 = \chi^2_{11} \quad 0,0082 < k_2 < 0,0091$

Tabel 112b. Niet Hebreeuws lezenden.

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
„Joodse” beroepen	9	41	50
„niet-Joodse” beroepen	8	71	79
	17	112	129

likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 1,62 \quad \chi^2_{11} \quad 0,1923 < k_2 < 0,2059$

Effect van „lezen Hebreeuws” op „beroepen” en „aparte groep”.

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 35,40 = \chi^2_{11} \quad k < 0,00001$

In tabel 112 wordt de simultane verdeling der klassificaties „beroepen” en „aparte groep” op onafhankelijkheid getoetst. De toetsing werd eenzijdig uitgevoerd. (zie ook tabel 98).

Het toetsingsresultaat (ditmaal uitgevoerd met het likelihood-ratio-criterium) geeft weer een sterke indicatie, dat relatief meer

Joden uit de „Joodse” beroepen positief staan tegenover de Joden als aparte groep, dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen.

Het resultaat van de toetsing of de klassificatie „Hebreeuws lezen” onafhankelijk is verdeeld van de beide klassificaties „beroepen” en „aparte groep” geeft een zeer sterke indicatie, dat de gezamenlijke (simultane) verdeling van deze twee laatste klassificaties afhankelijk is van de eerstgenoemde. „Hebreeuws lezen” heeft een duidelijk effect op de verdeling naar „beroepen” en „aparte groep”.

Het resultaat van de tweezijdige toetsing van tabel 112a geeft een sterke indicatie, dat voor Hebreeuws lezende Joden geldt dat relatief meer Joden uit de „Joodse” beroepen positief staan tegenover Joden als aparte groep dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen. Gezien het kleine aantal (78) is dit effect vrij sterk.

Anders is het gesteld met niet Hebreeuws lezende Joden, (tabel 112b). Daar geeft het toetsingsresultaat geen aanleiding te veronderstellen dat Joden uit „Joodse” beroepen anders tegenover Joden als aparte groep staan, dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen. Dit betekent niet dat we er vanuit kunnen gaan dat er op dit punt geen verschil is tussen de beide beroepscategorieën.

(Het feit dat de nulhypothese niet wordt verworpen houdt niet in dat we hem moeten aanvaarden. Een niet significant toetsingsresultaat kan ook aan te weinig waarnemingen worden toegeschreven.)

Tabel 113. Alle ondervraagden.

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
Hebreeuws lezenden	38	40	78
niet Hebreeuws lezenden	17	112	129
	55	152	207

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 31,04 = \chi^2_{11} \quad k_2 < 0,00001$

Tabel 113a. „Joodse” beroepen.

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
Hebreeuws lezenden	29	19	48
niet Hebreeuws lezenden	9	41	50
	38	60	98

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 19,29 = \chi^2_{11}$ $k_r = 0,00001$

Tabel 113b. „Niet-Joodse” beroepen

	aparte groep	niet aparte groep	totaal
Hebreeuws lezenden	9	21	30
niet Hebreeuws lezenden	8	71	79
	17	92	109

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 5,92 = \chi^2_{11}$ $0,0143 < k_2 < 0,0160$

Effect van „beroepen” op „lezen Hebreeuws” en „aparte groep”

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 18,78 = \chi^2_{13}$ $0,0003 < k < 0,0004$

Uit het toetsingsresultaat voor tabel 113 blijkt nog eens dat er zeer sterke aanwijzingen zijn, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden positief staan tegenover de Joden als aparte groep. (zie ook tabel 103, blz. 131).

Het resultaat van de toetsing of de klassificatie „beroepen” onafhankelijk verdeeld is van de beide klassificaties „Hebreeuws lezen” en „aparte groep” geeft een zeer sterke indicatie, dat de simultane verdeling van deze laatste twee klassificaties afhankelijk is van de eerstgenoemde. „Beroepen” heeft een duidelijk effect op de verdeling naar „Hebreeuws lezen” en „aparte groep”.

Het resultaat van de twee zijdelingse toetsingen van tabel 113a geeft een zeer sterke indicatie dat voor Joden uit „Joodse” beroepen geldt, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden positief staan tegenover Joden als aparte groep dan niet Hebreeuws lezenden. Gezien het relatief kleine aantal (98) is dit effect zeer sterk.

Het resultaat van de tweezijdige toetsing van tabel 113b geeft een indicatie, dat ook voor Joden uit „niet-Joodse” beroepen deze conclusie kan worden getrokken, al is hier het effect minder sterk dan voor tabel 113a het geval was.

De twee voorafgaande analyses wekken de indruk dat „Joods beroep” en „Hebreeuws lezen” ieder van invloed zijn op „aparte groep”. Wanneer zij samengaan versterken zij elkaar.

Tabel 114. Alle ondervraagden.

	Als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
„Joodse” beroepen	72	20	92
„niet-Joodse” beroepen	63	32	95
	135	52	187

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 3,35 = \chi^2_{11}$ $0,0326 < k_1 < 0,0368$

Tabel 114a. Hebreeuws lezenden.

	als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
„Joodse” beroepen	35	7	42
„niet-Joodse” beroepen	19	7	26
	54	14	68

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 1,01 = \chi^2_{11}$ $0,2943 < k_2 < 0,3173$

Tabel 114b. Niet Hebreeuws lezenden.

	als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
„Joodse” beroepen	37	13	50
„niet-Joodse” beroepen	44	25	69
	81	38	119

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 1,41 = \chi^2_{11}$ $0,2207 < k_2 < 0,2367$

Effect van „Hebreeuws lezen” op „beroepen” en „als Jood herboren willen worden”

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 8,74 = \chi^2_{33}$ $0,0321 < k < 0,0351$

Uit het toetsingsresultaat voor tabel 114 blijkt dat er een indicatie is, dat relatief meer Joden uit „Joodse” beroepen als Jood herboren willen worden dan Joden uit „niet-Joodse” beroepen. (zie ook tabel 97 op blz. 127).

Het resultaat van de toetsing of de klassificatie „Hebreeuws lezen” onafhankelijk verdeeld is van de klassificaties „beroepen” en „als Jood herboren willen worden” geeft een indicatie, dat de simultane verdeling van deze laatste twee klassificaties afhankelijk is van de eerstgenoemde.

„Hebreeuws lezen” heeft enig effect op de verdeling naar „beroepen” en „als Jood herboren willen worden”.

De resultaten van de tweezijdige toetsingen van de tabellen 114a en 114b geven noch voor Hebreeuws lezende Joden, noch voor niet Hebreeuws lezenden aanleiding te veronderstellen dat Joden uit de „Joodse” beroepen van Joden uit „niet-Joodse” beroepen verschillen in hun verdeling naar de wens als Jood herboren te willen worden. Hier geldt hetzelfde voorbehoud dat naar aanleiding van tabel 112b werd gemaakt.

Tabel 115. Alle ondervraagden.

	als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
Hebreeuws lezenden	54	14	68
niet Hebreeuws lezenden	81	38	119
	135	52	187

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 2,86 = \chi^2$ $0,0416 < k_r < 0,0471$

Tabel 115a. „Joodse” beroepen.

	als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
Hebreeuws lezenden	35	7	42
niet Hebreeuws lezenden	37	13	50
	72	20	92

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 1,19 = \chi^2$ $0,2733 < k_2 < 0,2943$

Tabel 115b. „Niet-Joodse” beroepen.

	als Jood herboren	niet als Jood herboren	totaal
Hebreeuws lezenden	19	7	26
niet Hebreeuws lezenden	44	25	69
	63	32	95

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 0,75 = \chi^2_1$ $0,7773 < k_2 < 0,7913$

Effect van „beroepen” op „Hebreeuws lezen” en „als Jood herboren willen worden”:

Likelihood-ratiotoets: $-2\log \lambda = 9,23 = \chi^2_3$ $0,0244 < k < 0,0268$

Uit het toetsingsresultaat voor tabel 115 blijkt dat er een indicatie is, dat relatief meer Hebreeuws lezende Joden als Jood herboren willen worden dan niet Hebreeuws lezende Joden (zie ook tabel 104, blz. 111). Dit resultaat verschilt enigszins met de bij tabel 104 vermelde uitslag, hetgeen uiteraard moet worden toegeschreven aan het gebruik van verschillende toetsingsgrootheden. De uitslag bij tabel 104 is hier maatgevend.

Het resultaat van de toetsing of de klassificatie „beroepen” onafhankelijk verdeeld is van de klassificaties „Hebreeuws lezen” en „als Jood herboren willen worden” geeft een indicatie dat de simultane verdeling van deze laatste twee klassificaties afhankelijk is van de eerstgenoemde. „Beroepen” heeft enig effect op de verdeling naar „Hebreeuws lezen” en „als Jood herboren willen worden”.

De resultaten van de tweezijdige toetsingen van de tabellen 115a en 115b geven noch voor Joden uit „Joodse” beroepen, noch voor Joden uit „niet-Joodse” beroepen aanleiding te veronderstellen dat Hebreeuws lezende Joden van niet Hebreeuws lezende Joden verschillen naar de wens als Jood herboren te willen worden. Hier geldt hetzelfde voorbehoud dat naar aanleiding van tabel 112b werd gemaakt.

BIJLAGE 4

HEBREEUWSE EN JIDDISCHE UITDRUKKINGEN,

in dit werk gebruikt of aangehaald

Chanoekah	inwijdingsfeest (het Joodse lichtfeest, dat meestal in de maand December valt.)
Choepah (Choppe)	in feite een onderdeel van de Joodse huwelijksceremonie; in de volksmond een aanduiding voor het kerkelijk huwelijk
Galuth	diaspora
Gazzen	voorzanger in de synagoge
Halagische	volgens de orthodoxe traditie
Jom Kippoer	Grote Verzoendag
Jordiem	emigranten uit Israël
Kadosch (Kadisch)	lofzegging op de heiligheid van God (in verband met de tekst bedoeld als de lofzegging die door een volwassen Jood wordt uitgesproken ter nagedachtenis van een overledene)
Kehilloth	Joodse gemeenten
Kibboets	collectieve nederzetting in Israël
Kosher (kasjeer)	door het rabbinaat toegestaan
Matzes (matzoth)	ongezuurd brood, gebruikt bij het Joodse Paasfeest
Medine	in verband met de tekst de aanduiding voor de Joodse gemeenten in Nederland buiten Amsterdam
Mezoezah	aan de deur aangebracht rolletje met Torah-tekst
Minjan	tien kerkelijk meerderjarigen, die vereist zijn voor bepaalde erediensten
Ngieloo	(hoogduitse uitspraak) slotgebed op Grote Verzoendag
Oliem	emigranten naar Israël
Oroun koudesj	Heilige Ark (hoogduitse uitspraak)
Pesach	Joods Paasfeest
Sabres	in Israël geboren Joden
Séfer	boek (in verband met de tekst bedoeld als afkorting van „séfer Torah”, het boek van de leer, de pentateuch)
Seideravond	de eerste avond(en) van het Joodse Paasfeest, waarbij via een aantal vormen en symbolen aan de Joodse kinderen wordt verteld over de uittocht van Egypte
Shtetl	kleine stad of dorp in het Joodse Oost-Europa van vóór de tweede wereldoorlog

Sjiweh zitten	rouwceremonie van naaste familieleden van overledenen
Sjoel	synagoge
Sjouget	de rituele slachter
Talmud	mondelinge leer. Deze wordt door de orthodox Joodse traditie beschouwd als met gelijk gezag bekleed als de schriftelijke leer (oude testament -tenach)
Torah	vijf boeken Mozes

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- ALLPORT, GORDON W.: *The Nature of Prejudice*, Garden City, 1954/1958.
- ANTONOVSKY, A.: *The Ideologies of American Jews: A study in definitions of a marginal situation*, Yale University, 1955 (unpublished doctoral dissertation).
- ANTONOVSKY, A.: *Toward a Refinement of the „Marginal Man” concept*, in: *Social Forces*, vol. 35, p. 56-62, 1956.
- BACHI, R.: *Referaat uitgegeven door: Le Centre National des Hautes Etudes Juives, Bruxelles, met betrekking op een „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine”, gehouden te Brussel, 1962.*
- BEEM, H.: *De Verdwenen Mediene*, Amsterdam, 1950.
- BOCK, W.: *Paper voor de in Brussel gehouden conferentie „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine”, 1962.*
- BOEHM, A.: *Die Zionistische Bewegung*, Berlin, 1920.
- BOEKMAN, E.: *Demografie van de Joden in Nederland*, Amsterdam, 1936.
- BOLLE, M. E.: *De Opheffing van de Autonomie der Kehilloth in Nederland in 1796*, Amsterdam, 1960.
- BOROCHOV, B.: *Nationalism and Class Struggle*, New York, 1937.
- BROD, M.: *Franz Kafka; eine Biographie (Erinnerungen und Dokumente)* Praag 1937-New York 1946.
- DOORN, J. A. A. VAN en C. J. LAMMERS: *Moderne Sociologie – Systematiek en analyse –*, Utrecht/Antwerpen, 1959.
- FISHMAN, J. A.: in *Yivo Annual of Jewish Science*, New York, 1958/9.
- FREEDMAN, M.: *A Minority in Britain, social studies of the Anglo-Jewish Community*, London, 1955.
- FREEDMAN, M. en S. J. GOULD: *Paper voor de „Conference on Jewish Life in Modern Britain”, London, 1962.*
- GADDOUREK, I.: *Cultuuraanvaarding en Cultuurontwikking*, Groningen 1958.
- GANS, HERBERT J.: *„The Origin and Growth of a Jewish Community in the Suburbs: a Study of the Jews of Park Forest”* in: M. Sklare (ed.), *The Jews*, 1958.
- GEISMAR, L.: *A scale for the measurements of ethnic identification*, in: *Jewish Social Studies*, 1954.
- GODDIJN, W. (O.F.M.): *Katholieke minderheid en Protestantse dominant*, Assen, 1957.
- GOLDBERG, M. M.: *A Qualification of the Marginal Man Theory*, in: *American Sociological Review*, 1941, pp. 52-58.
- GOLDMANN, N.: *Le peuple juif dans un monde en transformation*, in: *Bitfoutsoth Hagola*, Jerusalem, 1962.

- GORDON, A. I.: Frustration and aggression among Jewish University students; a survey at the University of Minnesota, in: *Jewish Social Studies*, 1943.
- GREENBERG, M.: The Jewish Student at Yale; his attitude toward Judaism, in: *Yivo Annual of Jewish Social Science*, '46.
- GREWEL, F. en C. v. EMDE BOAS.: De Joden in Amsterdam, *Psychologische beschouwingen*, in: *Mens en Maatschappij*, 30e jaargang, deel 5 en 6, 1955.
- GUTH, H.: Referaat uitgegeven door: Le Centre National des Hautes Etudes Juives, Bruxelles, met betrekking op een „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine”, gehouden te Brussel, 1962.
- HAÄM, A.: *Am Scheidewege – Gesammelte Schriften* –, Berlin 1903/4.
- HALPERN, B.: *Ethnic and Religious Minorities: Subcultures and Subcommunities in „Jewish Social Patterns”* p. 37, New York, 1965.
- HEERTJE, H.: *De Diamantbewerker van Amsterdam*, Amsterdam 1936.
- HERBERG, W.: *Protestant, Catholic, Jew. An essay in American religious sociology*, New York, 1955.
- HERMAN, S. N.: *American Jewish Students in Israel* (paper), Jerusalem, 1960.
- HOLLANDER, A. N. J. DEN: „Cultuurconflict” als sociologisch begrip en als verschijnsel, in het *Sociologisch Jaarboek*, Leiden, 1954.
- JANOWSKY, O. I.: *The JWB Survey*, New York, 1948.
- KATHOLIEK SOCIAAL-KERKELIJK INSTITUUT: *Kerkelijkheid en Kerkseheid in Nederland*. Den Haag, 1963.
- KATS, R.: *Een groep is klein geworden*, Leiden, 1960.
 Doctoraal scriptie (niet gepubliceerd).
- KLATZKIN, J.: *Probleme des Modernen Judentums*. Berlin, 1918.
- KRAMER, J. R., S. LEVENTMAN: *Children of the Gilded Ghetto*, New Haven and London, 1961.
- KRUIJT, J. P.: *De Onkerkelijkheid in Nederland*, Amsterdam, 1933.
- LAMMERS, C. J.: *Uiterlijke Samenhang en Bindingskracht van de Organisatie*, Assen, 1964.
- LESSING, TH.: *Jüdischer Selbsthass*, Berlin, 1930.
- LEVISSON, K.: *Enquête Joodse jeugd in Nederland* in „Joodse Wachter”, periodiek Nederlandse Zionisten Bond, Juni, 1955.
- LEWIN, K.: *Resolving Social Conflicts*, New York, 1948.
- LEYDESORFF, J.: *Bijdrage tot de speciale Psychologie van het Joodse Volk*, Groningen, 1919.
- LONGMORE, L.: *The Dispossessed*, London, 1959.
- MEIJER, J.: *Het Jonas Daniël Meijerplein*, Amsterdam, 1961.
- MEIJER, J.: *Hugo de Groot, Remonstrantie nopende de orde dije in de landen van Hollandt ende Westvrieslandt dijent gestelt op de Joden*. Amsterdam, 1949.
- MOLES, A. A.: Referaat uitgegeven door: Le Centre National des Hautes Etudes Juives, Bruxelles, met betrekking op een „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine”, 1962.
- NIEUW ISRAËLIETISCH WEEKBLAD: *Jaargangen 1962, 1963*, Amsterdam.
- PARK, R. E.: *Collected Papers of Park*, Glencoe, 1952.

- PARK, R. E.: Human migration and the marginal man, in: *American Journal of Sociology* (vol. 33, 1928, p. 892 e.v.).
- PERETS, J. L.: *Joodsche Volksverhalen*, Nederlandse vertaling, Amsterdam, 1926.
- PHILIPS, M.: *Tussen Hemel en Aarde*, Amsterdam, 1960.
- POS, onder redactie van H. J.: *Antisemitisme en Jodendom*, Arnhem, 1939.
- RIVKIN, M. D.: *Jews and Judaism in post-war Amsterdam*, Scriptie-Amsterdam, 1954 (niet gepubliceerd).
- ROLAND, CH.: *Du Ghetto à l'Occident*, Paris, 1962.
- ROLAND, CH.: Referaat uitgegeven door: *Le Centre National des Hautes Etudes Juives, Bruxelles met betrekking op een „Colloque sur la Vie Juive dans l'Europe Comtemporaine,”* 1962.
- ROMEIN, J.: In *Opdracht van de Tijd*, Amsterdam, 1946.
- SARTRE, J. P.: *Réflexions sur la Question Juive*, Paris, 1946.
- SCHWARZ-BART, A.: *Le Dernier des Justes*, Paris, 1959.
- SEELIGMANN, S.: *Bibliographie en Historie*, Amsterdam, 1927.
- SELLTIZ, R. M. JAHODA, M. DEUTSCH and S. W. COOK: *Research Methods in social Relations*, 1961 New York University.
- SHAPIRO, M. S.: *The Bayville Survey of Jewish Attitudes – a report on the findings in a survey of the attitudes of affiliated Jews residing in Dade County, Florida, New York*, 1961.
- SHERMAN, C. B.: *The Jew within American Society – a study in ethnic individuality*, Detroit, 1961.
- SKLARE, M.: *The Jews, Social Patterns of an American Group*, Glencoe, 1958.
- SLUYSER, M.: *Die en die is er nóg*, Bussum, z.j.
- SNIJERS, M.: *Joden van Amsterdam*, Amsterdam, 1958.
- STAAL, L. D.: *Israël onder de Volkeren*, 3e druk, Zutphen, 1927.
- STEDELIJK JAARVERSLAG AMSTERDAM, Amsterdam, 1962.
- STONEQUIST, E. V.: *The Marginal Man – A study in Personality and Culture Conflict*, New York, 1937 (sec. ed. 1961).
- STRAUSS, A. L.: *Mirrors and Masks*, Glencoe, 1959.
- THOMAS, W. I. and ZNANIECKI, F.: *The Polish Peasant in Europe and America*, New York, 1918/20 (2 volumes).
- TUCHOLSKY, K.: *Zwischen Gestern und Morgen*, Hamburg, 1952.
- VEDDER, A. C.S.: *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog, – een demografische analyse*. Amsterdam, 1960.
- VEFFER, A.: *Statistische gegevens van de Joden in Nederland*. Amsterdam, 1941.
- WEBER, M.: *Das Antike Judentum*, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religions-soziologie*. Tübingen, 1921, Band III.
- WEINBERG, A. A.: *Psychosociology of the Immigrant. An investigation into the problems of adjustment of Jewish immigrants into Palestine based on replies to an inquiry conducted among immigrants from Holland, Jerusalem*, 1949.
- WEISMAN, M.: *Mosaic* no. 6, 1962.
- WOLFF-GERZON, A.: *Au Bonheur des Dames*, Amsterdam, 1949.
- ZBOROWSKI, M. and E. HERZOG: *Life is With People*, New York, 1962.
- ZWARTS, J.: *Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Joden in Nederland*. Zutphen, 1929.